

Олександр Ільченко

ЩУКА¹

Гостей у господі Борлаківських прибувало.

Біля Тараса та Куліша зібрався вже невеликий гурток.

Про Ольдріджа вже не сперечалися. Мова перейшла до майбутніх Кулішевих перекладів Шекспіра, потім до театру взагалі. Куліш намагався довести, що «купецькії комедії Островського» трудно зрозуміти українцеві ...

— Йй-же богу, трудно ... Аджеж наш український купець не обособивсь так од наших панів, як великоруський ...

— При чому тут пани?

— А як же? Комільфо пристало в нас до всякої шляхетно уродженої людини. І справа в тому, що український панок чи міщанин, чи козак чує себе рівно чоловіком. Не видно так, як у Росії, в Москівщині — се купець, а се міщанин.

— Значить: це пан, а це кріпак? Усі однакові? Дурниці говориш!

— Я не кажу про кріпаків.

— А я кажу! Та й звісно ж ... Твої от власні кріпаки не схожі ж на тебе самого ... Ну, та гаразд! Але я так досі й не втнув — при чому ж тут комедії Островського?

— Він українцям незрозумілий!

— Ну, то значить, я не українець? Ну?

— Тут справа в іншому ...

— В чому б тут не була справа ... але ти верзеш чорт зна що!

— А шановний поет, я бачу, не може легко миритися з людьми, що думають інакше, як він.

— А звісно ж, не могу! Як же я миритимусь? А щодо Островського, то от, скажімо, наш обаятельний Щепкін теж не завжди полюбляв його ... Та й мені ... Ще в Нижньому будши, прочитав я «Доходное место», і мені не сподобалось. Багато наймого. І взагалі аляпувати, особливо ненатуральні жінщини ... От! Але ж більшість Островського п'єс — це розумна й благородна сатира, така ж, як і «Ревизор» незабутнього Гоголя, як «Жених» друга мого, покійного Федотова ... Особливо — чудесно написані «Свої люди сочтемся». Та й заборонили ж її після

¹ Уривок з роману «Серце жде».

прохання московського купечества?! Значить, сатира, як можна більше, дійшла цілі своєї.

— Але ж на кого сатира? На мерзенних купчишок? Ну, знаєш...

— Сатира на середній клас! Бо на пороки та недосатки нашого вищого світу, — та й панства взагалі! — я думаю, не варто звертати уваги. Це ж народець — зовсім нечисленний, а моральні недуги аристократії, панства, вже дуже застаріли... А старі хвороби, сам здоров знаєш, якщо й можна вилікувати їх, то тільки героїчними заходами! Кроткий спосіб сатири недійсний тут. Потрібна хірургія: ніж, сокира... навіть гармата! Так, так!

— Агітація знов?

— Та ні... Перед ким же? Перед тобою? І як оце ти полюбляєш модне словечко, яке вимовляється тут тільки отак ехидно!.. А воно, слово це, як мені відомо, походить з латинського і означає — «хвилювати»... хоч ти от і не хвилюєшся ж ніколи, власне, не показуєш цього в потрібні хвилини. Так і живеш? Ну, живи, живи! А ще казали колись, що ти «гарячий Куліш»...

— А таки гарячий, Тарасе...

— Зсередини лиш, як я розумію... Тільки прориваєшся з цими інколи...

— У мене, коли я вчителював у луцькій гімназії, вийшла одна розмова з директором... Ну... наговорив я йому бо' чого... А він і каже мені, що доведеться нам розлучитися, бо він не любить, мовляв, гарячого кулішу... То ви знаєте, що я відповів? Ну?

— «Не любите? — сказав я йому, — та собаки ж і взагалі не їдять і не люблять гарячого!» От! Так що нічого дивного немає...

— Та нема ж, — ехидно зауважив Тарас Григорович. — Нема... Тільки я чую все це від тебе чи вже не в сотий раз! Скільки ж можна хвастати влучним словом? Ходімо краще до зали! — і посміхнувся непомітно в сивуватий настовбурчений вус.

В залі було вже чимало гостей. Сиділи всі ще окремими групами і, дожидаючи вечері, провадили якісь мляві розмови.

Найжвавіше було в гурті молоді, що оточила відставного ротмістра, франтуватого й метушливого старичка, батька господині дому, Ганни Гаврилівни. Серед молодих людей, що з неприхованим глузливым інтересом слухали старого, була й внучка його, племінниця Борлаківської, що вчилася в Пітері, в Смольному інституті.

Куліш підійшов до неї:

— Здрастуйте, моя мила баришня. Давно не мав щастя бачити вас. Не випускають? А я, знаєте, пригадую, як ще ваші тьотя, Ганна Гаврилівна, вчилася там... Та може б ви нам заспівали щонебудь, Ясочко?

— Ясю! — строго сказала Борлаківська. — Тебе ж просять! Яся зробила реверанс. Присіла бездоганно, виявляючи результати доброї інститутської муштри.

— Іх, бачу, не згірше нашого брата солдата всяких артикулів навчають, — зауважив Тарас, звертаючись до Ганни Гаврилівни. Та насупилась.

— Це я, пробачте, через брак світського виховання верзу так, пані Ганно.

Тим часом баришня, поправивши на криноліні брижку, заспівала. Голос у неї був досить сильний, красивий.

Гості потихеньку підтягалися ближче. Ввічливість вимагала цього. Яся співала французький романс. Потім, передихнувши, побачила тітчин знак і почала української, Тарасової любимої — «Ой, зійди, зійди, зіронько вечірняя»...

Тарас Григорович насторожився, прислухався, але спів йому не припав до серця — без виразу, без почуття, — і дуже зрадив Тарас, коли, невідомо з якого кутка взявшись, почав підтягати чудовим басом сам господар гостинного дому цього, Григорій Митрофанович.

Коли інститутка скінчила, Куліш підійшов до неї знов:

— О, господи, пошли сему ангелові щастя! — і покликав до себе Тараса. — Ходи, познайомлю з нашою чудовою землячкою.

Тарас неохоче підійшов. Простяг руку. Яся про щось защебетала, зрадивши, що бачить перед собою уславленого поета, про знайомство з яким, правда, вона ні за що в світі не призналася б у себе в інституті благородних дівиць, бо все таки це був музичний поет.

— Ви заспівали б щонебудь із Глінки, — з увічливості звернувся до неї Тарас.

— Не вмю, пане. В інституті вчать романсів французьких. Тут, у тьотушки — малоросійських. Навчають мене й по-польському, бо поляки нам найкращі друзі... А по-московському, ні! — ніде й навчиться!

— В Петербурзі б то? — здивовано спитав Тарас. — Чудасія! Куліш тим часом відійшов. Проходячи повз Борлаківську, бачив ненароком, нагнувся й шепнув їй, указавши очима на Тараса та Ясочку:

— Чим не пара?

— А й справді...

— Подумай, Ганно... Справді варта! — і пішов далі до гурту, до якого розбалакував сам пан Таволга, батько господині дому, що жив у дочки на покої.

Говорив відставний ротмістр по-французькому, але все ніякось наче на полтавський лад:

— Ви от, молоді люди, танцюєте всякі танці... Не так, правда, як у наші часи, але все таки... І не знаєте, що танець кожен відповідає різним схильностям людей. Кадриль, наприклад, відповідає характерам сангвінічним, галоп — жовчним, вальс — холерич-

прохання московського купечества?! Значить, сатира, як можна більше, дійшла цілі своєї.

— Але ж на кого сатира? На мерзенних купчишок? Ну, знаєш...

— Сатира на середній клас! Бо на пороки та недостатки нашого вищого світу, — та й панства взагалі! — я думаю, не варто звертати уваги. Це ж народець — зовсім нечисленний, а моральні недуги аристократії, панства, вже дуже застарілі... А старі хвороби, сам здоров знаєш, якщо й можна вилікувати їх, то тільки героїчними заходами! Кроткий спосіб сатири недійсний тут... Потрібна хірургія: ніж, сокира... навіть гармата! Так, так!

— Агітація знов?

— Та ні... Перед ким же? Перед тобою? І як оце ти полубляєш модне словечко, яке вимовляється тут тільки отак ехидно!.. А воно, слово це, як мені відомо, походить з латинського і означає — «х в и л ю в а т и»... хоч ти от і не хвилюєшся ж ніколи, власне, не показуєш цього в потрібні хвилини... Так і живеш? Ну, живи, живи! А ще казали колись, що ти — «г а р я ч и й Куліш»...

— А таки гарячий, Тарасе...

— Зсередини лиш, як я розумію... Тільки прориваєшся з цим інколи...

— У мене, коли я вчителював у луцькій гімназії, вийшла одна розмова з директором... Ну... наговорив я йому бо' чого... А він і каже мені, що доведеться нам розлучитися, бо він не любить, мовляв, гарячого кулішу... То ви знаєте, що я відповів? — Ну?

— «Не любите? — сказав я йому, — та собаки ж і взагалі не їдять і не люблять гарячого!» От! Так що нічого дивного нема...

— Та нема ж, — ехидно зауважив Тарас Григорович. — Нема... Тільки я чую все це від тебе чи вже не в сотий раз! Скільки ж можна хвастати влучним словом? Ходімо краще до зали! — і посміхнувся непомітно в сивуватий настобурчений вус.

В залі було вже чимало гостей. Сиділи всі ще окремими групами і, дождаючи вечері, провадили якісь мляві розмови.

Найжвавіше було в гурті молоді, що оточила відставного ротмістра, франтуватого й метушливого старичка, батька господині дому, Ганни Гаврилівни. Серед молодих людей, що з неприхованим глузливым інтересом слухали старого, була й внучка його, племінниця Борлаківської, що вчилася в Пітері, в Смольному інституті.

Куліш підійшов до неї:

— Здрастуйте, моя мила баришня. Давно не мав щастя бачити вас. Не випускають? А я, знаєте, пригадую, як іще ваша тьоття, Ганна Гаврилівна, вчилася там... Та може б ви нам заспівали щонебудь, Ясочко?

— Ясю! — строго сказала Борлаківська. — Тебе ж просять! Яся зробила реверанс. Присіла бездоганно, виявляючи результати доброї інститутської муштри.

— Іх, бачу, не згірше нашого брата солдата всяких артикулів навчають, — зауважив Тарас, звертаючись до Ганни Гаврилівни. Та насупилася.

— Це я, пробачте, через брак світського виховання верзунка, пані Ганно.

Тим часом баришня, поправивши на криноліні брижку, заспівала. Голос у неї був досить сильний, красивий.

Гості потихеньку підтягалися ближче. Ввічливість вимагала цього. Яся співала французький романс. Потім, передихнувши, побачила тітчин знак і почала української, Тарасової любовної — «Ой, зійди, зійди, зіронько вечірняя»...

Тарас Григорович насторожився, прислухався, але спів йому не припав до серця — без виразу, без почуття, — і дуже зрадив Тарас, коли, невідомо з якого кутка взявшись, почав підтягати чудовим басом сам господар гостинного дому цього, Григорій Митрофанович.

Коли інститутка скінчила, Куліш підійшов до неї знов:

— О, господи, пошли сему ангелові щастя! — і покликав до себе Тараса. — Ходи, познайомлю з нашою чудовою землячкою.

Тарас неохоче підійшов. Простяг руку. Яся про щось защебетала, зрадивши, що бачить перед собою уславленого поета, про знайомство з яким, правда, вона ні за що в світі не призналася б у себе в інституті благородних дівич, бо все таки це був музикантський поет.

— Ви заспівали б щонебудь із Глінки, — з увічливості звернувся до неї Тарас.

— Не вмію, пане. В інституті вчать романсів французьких. Тут, у тьотушки — малоросійських. Навчають мене й по-польському, бо поляки нам найкращі друзі... А по-московському, фі! — ніде й навчитися!

— В Петербурзі б то? — здивовано спитав Тарас. — Чудасія!

Куліш тим часом відійшов. Проходячи повз Борлаківську, будієм ненароком, нагнувся й шепнув їй, указавши очима на Тараса та Ясочку:

— Чим не пара?

— А й справді...

— Подумай, Ганно... Справді варта! — і пішов далі до гурту, в якому розбалакував сам пан Таволга, родитель господині дому, що жив у дочки на покої.

Говорив відставний ротмістр по-французькому, але все якось наче на полтавський лад:

— Ви от, молоді люди, танцюєте всякі танці... Не так, правда, як у наші часи, але все таки... І не знаєте, що танець кожен відповідає різним схильностям людей. Кадриль, наприклад, відповідає характерам сангвінічним, галоп — жовчним, вальс — холерич-

ним, а полька це єсть приналежність людей нервічних і пристрасних ...

Старий ротмістр був колись завзятим танцюристом, перш ніж на весь повіт, а тепер, по слабості ніг своїх, мав тільки змогу вивчати теорію улюбленої справи ...

— Полька! Полька, панове, це єсть підстрочний переклад любові! Перша фігура, що називається променадом, тобто, барешні мої, прогулянкою, вимагає безпримірного кокетства, грації та скромності. Це — перше побачення двох закоханих, що несподівано стрілися в алеях парку ... Тс, тс! ...

Відставний ротмістр переказував модний підручник «теорії танців, відомий і багатьом присутнім кавалерам і дамам. Дехто посміювався ...

А гостей прибувало все більше й більше. Пані Борлаківська намагалася влаштувати в себе теж деяку подобу великосвітського «салону», тягла до себе всіх, хто міг би зацікавити гостей ... Бували в цій залі й грузинські князьки, і підозрілий німчик, який видавав себе за офіцера, що хоче перейти в російську службу, захудалі акторики, непевного виду поляки, з якими Борлаківська шепотілася про всякі справи ... Бував колись тут гостем і блаженної пам'яті байкар та повістяр Євген Гребінка, давній Тарасів приятель, заходив, якимось, подивитись на чудернацьку музейну квартиру і сам Іван Сергійович Тургенев, і те пер тут на стіні, з порожнього гонору тільки, повісили його портрет, поряд з «парсуною» Івана Мазепи, намальованого самим Григорієм Митрофановичем Борлаківським.

Кілька дам сиділи в правому кутку прикрашеної вишиваними рушниками зали й цікаво поглядали на Тараса, джеркотіли про щось по-французькому. Вони, звичайно, не підозрівали, що мужицький поет дещо тямить у модній мові. А Тараса тішило це і він слухав, як бариньки пащикували про елегантно пов'язаних у колишнього хлопа галстук.

Ввійшла й Марина. Почала сервірувати чайні столики. Тарас одійшов од паній і, ставши в кутку біля поцяцькованої кахляної груби, щоб непомітно було, крадькома позирав на покоївку. Лишенько! Очевидно дівчина знову трохи захворіла, але очей відвести не можна було! Тонка біла сорочка, з прозорим гаптованням на широких рукавах, складалась на плечах та на грудях у такі складки, які й не снилися ні Скопасові, а ніже самому Фідієві ...

Помітивши погляд Тараса Григоровича, Марина низенько вклонилась йому, почервоніла, хотіла спитати щось, але вийшла геть.

Куліш наглядав за ними.

— Погляньте яка любов! Очей не зводить! — шепнув він хазяйці.

Та відмахнулась. А коли скінчилось чаювання, підійшла до Тараса Григоровича й попросила прочитати щонебудь, іще не опубліковане в печаті. Присутні в залі підтримали просьбу.

Тарас не дав себе довго вмовляти й, перепросившись, почав готуватись до читання. Ганна Гаврилівна тим часом розповідала чотирьом чопорним баринькам рідкісні кулінарні рецепти. Вона була мастачка в цих справах, а добра та вишукана кухня була її, як казав Куліш, «пасією».

— Дивуюся з вашого дивного смаку, голубонько, але прошу ... Прошу: шуку з шафраном та мушкатом готують дуже просто. Хай ваш кухар поріже фунтів із п'ять шуки кусками, посолить і дасть їй яку годинку переležать ...

Дами слухали з інтересом ...

— Потім хай кладе в каструлю, ввілле туди чверть склянки соку. Видайте йому й кухлик вина, хай виливає гуди ж, тільки постійте в кухні, щоб не випив бува! Накажете ще покласти кілька жмень родзинок, два-три кружальця лимона ... Але уважайте, голубонько, щоб не було на лимоні ні зернят, ані тієї білої гіркої шкуринки ...

— Можна, панове, починать? — запитав Куліш і звернувся до поета: — Просимо, Тарасе Григоровичу!

— Просимо! Просимо!

Тарас почав читати свою «Марину», написану ще 1848 року, в заслання, в Кос - Аралі, і досі ніде не друковану. Та й трудно її було надрукувати:

— Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамогиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все таке і пишу
Про їх собачії звичаї ...
За те, що сам крепак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Йй - богу, не лаю:
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн.

За дверима зали стала біля лутки несмілива Марина. За нею один по одному з'являлися й інші слуги, щоб і собі послухати нищечком. Як не кивала на них пані Борлаківська, ніщо не помагало. Лакеї, грубняки, кухарчуки та покоївки вдавали, що не дивляться на неї, не бачать її страшних миг ...

Прогнати привселюдно з кімнати челядь не можна було, доводилося маскувати свій повсякденний уклад і звичаї, бо Тарас по такій розправі зразу перестав би читати зовсім, і хто зна, чи вдалось би заманити його сюди ще колинебудь ...

— І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте ... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже ...

... Тарас Шевченко читав перед шокірованим панством, перед приголомшеними кріпаками страшне повісткування про ляха управителя, який після весілля взяв на роботу до покоїв молодого забривши мужа її в москалі... Кров'ю була написана поема

— Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям кряче,
Так я про сльози, та печаль...

... Замкнули сердешну Марину в палатах... «Приходила мати у пана просити. Звелів не пускати, а як прийде, бити,— що тут робити? Пішла, ридаючи, в село, одним-одно дитя було, та й те пропало»...

Ганна Гаврилівна, слухаючи, заломлювала від захоплення руки, притискала їх до грудей, до почервонілого обличчя...

А коли Тарас чомусь зупинився на мить, перегортаючи в зошиті сторінки, Ганна Гаврилівна скористалася з перерви і в той же момент спіймала перервану нитку розмови про щук:

— Так отже вважайте, голубонько, щоб не було в тих лемонних кружальцях ні зернят, ні тієї гіркої шкуринки... Тепер треба додати туди ж наполовину вже звареного коріннячка...

Борлаківська говорила півголосом, але змовкла: Тарас Григорович знову почав читати. І знову Ганна Гаврилівна за кілька хвилин зойкнула від захоплення. Коли мати Маринина «під тином сіла і ніч цілісіньку сиділа та плакала. Уже з села ватажники ватагу гнали, а мати плакала, ридала. Уже і сонечко зійшло, уже й зайшло, смеркати стало, не йде сердешная в село, сидить під тином. Проганяли, уже й собаками цькували — не йде та й годі»...

... Ганна Гаврилівна хвилювалась.

Не сидів спокійно й Куліш...

Зате люди, що стояли під дверима зали, завмерли, стояли мовчки й нерухомо, але страшно було дивитись на поблідлі обличчя, на горючі очі, на німі сльози на щоках... Тарас, читаючи, звертався саме до них, немов забувши про панство, що сиділо в залі...

... Марина, замкнена в панській світлиці, збожеволіла... втратила розум і мати...

Пан Таволга, слухаючи, досадливо хмурився. Тараса, як і взагалі «мужицького духу», він терпіти не міг, але тепер, побоюючися дочки, любительки «малоросійщини», сидів тихо, здивовано поглядаючи на свою Ганну: пані Барлаківська вже плакала ревма...

А коли, знеможений хвилюванням, Тарас спинився знову, щоб витерти з лоба піт, спочити трохи, Ганна Гаврилівна, схлипуючи, похапцем осушувала хустинкою сльози і знов продовжувала свій рецепт:

— ... А перед тим, як подавати до столу, щук обливають соусом... От саме в цьому соусі й виявиться майстерність вашого кухаря! Це — півтори ложки муки, стільки ж масла, пів ложечки порошку шафрану, меду або й патоки...

— Патоки? — чемно перепитав Тарас. — Може дозволите діалі? — і, не чекаючи відповіді, одійшов од дверей, обернувшись спиною до гостей і господині, і вже закінчував поему перед найуважнішими слухачами:

—... Аж глядь, палати зайнялися. Та й диво там таки було!
Пожар! пожар! І де взялися Марина гола наголо
Ті люди в бога? Мов з землі Перед будинком танцювала
Родилися і тут росли, У парі з матір'ю! — і страх,
Неначе хвилі напливали, З ножем окровленим в руках...
Та на пожар той дивувались.

... Тепер уже і господиня й гості, навіть сам пан Таволга, слухали страшну поему — хто із страхом, а хто з захопленням. Чейсь гайд, заचाївши подих, підходила до Тараса ближче, аж у саму палату: які ж були страшні слова причинної Марини!

— «Хоча б намисто було взять, оце б повісилась... От бачиш, тепер і шкода... Хоч топись! Чого ж ти, мамо моя, плачеш? Не плач, голубочко, дивись, це я, Мариночка твоя! Дивися: чорная змія по снігу лізе»...

Куліш тим часом підійшов до Борлаківської, нахилився до неї і зашепотів:

— Відішліть свою Марину з дому. Цей випадковий збіг імен... Та й взагалі.. Подивіться! Якими очима дивиться на нього! Вона зомліє зараз... Виведіть швидше! Не треба їм розмовляти сьогодні... Сватання відкладається.

Ганна Гаврилівна хутко підвелася й вийшла з зали. Тарас навіть не помітив деякого заворушення...

— І пострибала через двір
У поле, виючи, мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята,

Згоріли білі палати,
А люди тихо розійшлися.
Марини й матері не стало...
Уже весною, як орали,
Два трупи на полі найшли
І на могилі поховали...

Тарас Григорович знеможено опустився на стілець. Челядь злякано відходила за двері під тиском пані Борлаківської, яка говорила їм щось іззаду.

— Оце так до діла баляндраси! — чухав собі потилицю Грицько Митрофанович, ще цілком перебуваючи під впливом читаного. Він прослухав усе, не пустивши й пари з уст. — Оце так ушкварив пан сподар! Га? Що кажете?

Старенький ротмістр, пан Таволга, полегшено зітхнув, подивився скося на поета і знову продовжував свою возвишену балаканину:

— Що таке вальс, панове? Вальс? Це музикальна поема в сладосних формах... Вальс буває жвавий або меланхолійний, вогняний або ніжний, пастушеський чи військовий. Такт його вільний і рішучий! Він — незалежний, як каприз!

Харків, 1938 р.

Степан Олійник

ПІСНЯ ПРО КОВАЛЯ ХОМУ

Хто ж це, хлопці, пройде мимо,
Не зайшовши до Хоми.
В нього ж, хлопці, в люту зиму —
Ані подиху зими.

Хай який там сніг нагряне,
А впаде на теплий дах —
То відразу мліє, тане
І зникає на очах.

Білим інеем покрито
І дерева й соломи —
Та у кузні — справжнє літо:
Є роботи у Хоми!

— Там на колесо дай шину,
Там до віялки валок,
Там ресору до машини,
Там ремонту жде замок.

То ж Хома недаром каже:
— В мене завжди так бува:
Тільки сніг на землю ляже —
Почались мої жнива...

В нього людно, в нього жарко.
Там ви станете в куток
І запалите цигарку,
Щоб постояти часок.

Ще від ранку вище хмари
Лине дзвоном пружна сталь,—
Значить в силі і в ударі
Наш колгоспівський коваль.

Бін і ключ і вісь наварить,
Він змайструє вам сапу.
Як пристукає, привдарить —
Тільки луни у степу...

Він хазяїн своєму слову.
Ти на нього — не тисни...
Підіб'є коню підкову,
Значить — держить до весни.

Бризнуть іскри до фуфайки,
А Хомі... аби удар —
Ще й прикурює від гайки,
Від червоної, як жар.

Прийде хлопчик і питає:
Як полагодить коньок?
Він всміхнеться, приласкає:
— Дай сюди його, синок...

Хто не бачив, як у літку
В колі хлопців і дівчат
Вибивав Хома чечітку...
Хоч йому — за п'ятьдесят.

Зовні схожий на старого,—
А піди з ним поборись!
Як підхопить молодого,
Як обкрутить... лиш держись!

Дав колгосп йому ту хату,
Де фарбований поміст,
Він в сільраді — депутатом,
В культроботі — активіст.

Є в Хоми усе, що треба —
Щастя, радість і добро.
Ріс колись він просто неба,
Мав лиш бубон і шатро.

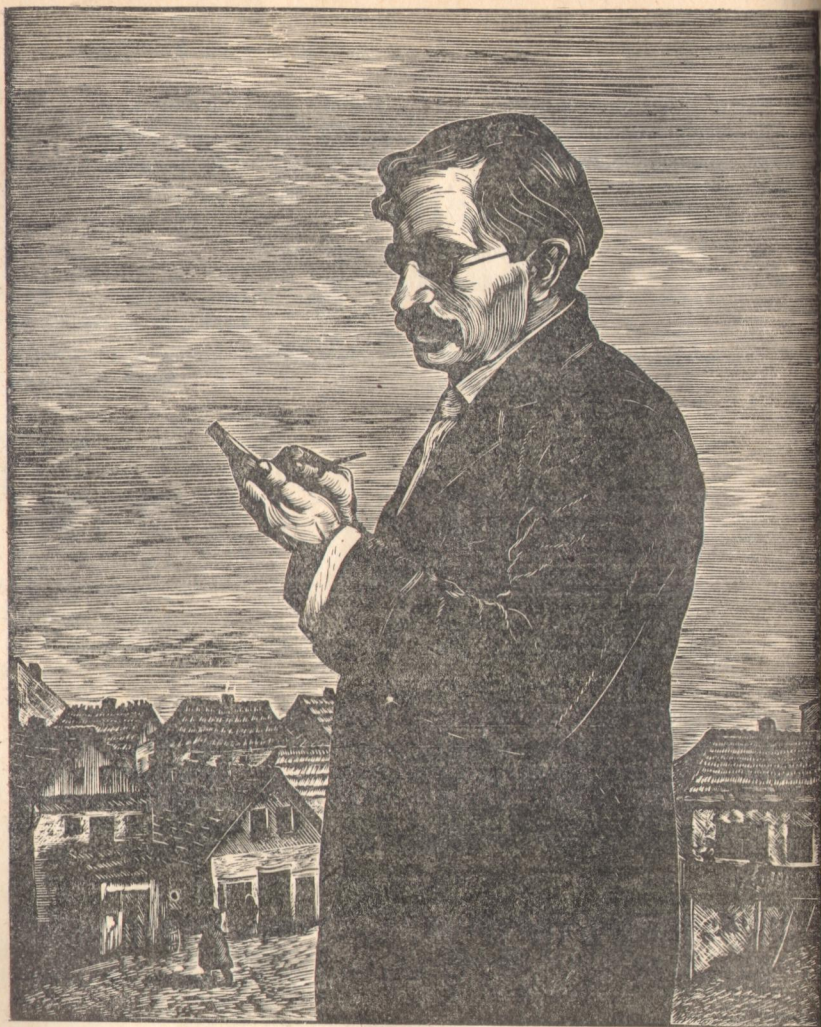
В постолах, в брудних онучах
Спав на мокрій толоці.
Скільки споминів болючих
Навівають бубонці.

Дикій долі чорнокрилій
Не вернутися назад.
В кузні нашої артілі
Дід наш славний б'є впопад.

І щодня по всій окрузі,
З хати в хату лине дзвін,—
Що живе між нами, друзі,
Він, Хома, громадянин!

І тому так неприродно
Не відвідати Хому.
І тому і я сьогодні
Вірш присвячую йому.

Одеса, 1933 р.

Дереворит М. Фрадкіна.

ШОЛОМ - АЛЕЙХЕМ

ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ КЛАСИКА ЄВРЕЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ШОЛОМА-АЛЕЙХЕМА

Шолом-Алейхем

ЕПІТАФІЯ

Отут лежить простий єврей,
Він на єврейській мові чисто
Писав задля простих людей
І був найсправжнім гумористом.

Життя висміювать любив,
З цілого світу він знущався.
А світ все жив собі як жив,
Та він лише із лихом знався.

Народ сміявся без тривоги,
І всяк плескав йому за вдачу.
А він страждав, то знає бог.
Самотньо, щоб ніхто не бачив.

Переклав М. Х.

Шолом-Алейхем

ПОРАДА

— Вже двів зо три, як до тебе щокожного ранку, півдня і вечора приходить юнак, та не застає тебе вдома. Йому до зарізу, каже він, треба з тобою побачитись.

Так мені передали, коли я раз якось повернувся з подорожі додому.

— Мабуть, віршомаз із „твором“,— подумав я собі і сів за стіл, але тільки но взявся до роботи—ага!—вже дзвонять! Відчиняються двері, і хтось там порається, скидає галоші, кашляє, висякує носа,—всі прикмети віршомаза. Я б хотів уже побачити цю персону! Нарешті, він зайшов. Виконав передо мною церемонію привітання, тобто відступив на кілька кроків назад, зробив реверанс, потираючи при цьому руки, та назвав своє ім'я, одне з тих імен, що ось ви його почули, і ось уже забули його—вилетіло!

— Сідайте. Чим можу вам прислужитися?

— Я прийшов до вас у дуже важливій справі. Тобто, для мене ця справа важлива, дуже важлива, просто можна сказати, життєва справа, і тільки ви, так я гадаю, зрозумієте її. Ви пишете так багато, що, я гадаю, ви повинні все знати і повинні бути знавцем у всьому. Так я гадаю, тобто, не гадаю, а переконаний, що це так.

Я оглядаю мого відвідувача: тип містечкового просвітника, віршомаза. Молода людина, з блідим лицем, з великими, чорними, жалісними очима, такими очима, що благають: „Згляньтесь на самотню, заблукану душу“. Я не люблю таких очей. Таких очей я боюсь: ніколи вони не сміються, не всміхаються навіть, завжди заглиблюються в собі—не люблю таких очей.

— Ану, покажіть, що у вас там є?—звертаюсь до нього, кладу перо, відхилиюсь на спинку стільця і чекаю, що ось зараз він візьметься за пазуху і витягне чималий пак рукописів, напевне роман на три частини, довгий, як єврейське вигнання, або драму на чотири дії, де дієві особи звуться: Злодієвич, Правденко, Чесносердечний, Будяк і тому подібні прізвища, з яких одразу видно, з ким маєш справу... А може це зовсім нові вірші про Сіон.

Туди, де щит Давида сяє,
Там, де під хмарами сокіл літає,
Там, де розкішно кедр розцвітає,
Там, де в могилі пророк спочиває
І богові славу він вічну співає...

Мені знайомі такі поезії, такі рими, що аж з горла лізуть, миготять в очах, деркотять у вухах і залишають у серці дику порожнечу та чудну пустку в душі.

Уявіть собі, проте,—цього разу я не вгадав: юнак не взявся до внутрішньої кишені, не витяг пачки рукописів, на думці навіть не мав читати мені роман, драму чи нові поезії про Сіон. Він тільки поправив комір сорочки, прокашлявся і сказав до мене:

— Я прийшов до вас сюди, значиться, тільки щоб висловити перед вами все наболіле на серці і порадитись з вами. Така людина, як ви, повинна мене зрозуміти. Ви пишете так багато, що мусите знати чисто все. І тільки ви можете дати мені справжню раду. Вірте мені: що ви мені скажете, те я й зроблю. Даю вам слово честі. Не гнівайтесь на мене, може я забираю у вас час?

— Нічого, це пусте. Розказуйте, розказуйте!—відповідаю я і почуваю, як з серця, немов би камінь скотився. А юнак присувається до столу і починає розповідати про наболіле на серці, спершу поволі, лагідно, а щодалі, все з більшим запалом.

* * *

— Сам я, треба вам знати, молодий чоловік, як ви мене бачите, з невеличкого містечка. Власне, наше містечко зовсім не таке вже невеличке містечко, а якраз чимале містечко, місто, можна сказати, але, порівняно з вашим містом, воно зветься містечком.

Наше містечко, так мені здається, ви якраз знаєте дуже добре, але я його не хочу назвати, бо ви ж така людина, ви ще можете його описати, а це мені незручно з багатьох міркувань... Що я роблю, хочете знати? Гм... Я роблю... цебто, на сьогоднішній день я нічого не роблю. Сиджу ще, власне, на харчах у тестя й тещі, цебто не на харчах, але обоє сидимо на всьому готовому, бо вона, треба вам знати, єдина дочка, одиначка значиться, більш немає в них дітей, крім цієї єдиної дочки, і вони мають спроможність, не турбуйтесь, забезпечити нас та утримувати ще років з десять, бо вони, треба вам знати, заможні люди, можна сказати, багаті, а як на наше містечко, вони навіть великі багатії, справжні дуки, тому що багатішого від них у нас нікого немає.

Мого тестя ви, певно, знаєте. Так я гадаю. Я не хочу називати вам його ім'я, це не личить. Він єврей, треба вам

знати, що любити зажити слави в світі, любить, щоб його знали. Приміром, на бобруйських погорільців він дав найбільшу пожертву, на потерпілих від кишинівського погрому він жертвував більше за всіх. В самому місті у нас він, правда, мало дає, але на чужій стороні він любить показати себе, щоб усі знали; він, розумієте ви мене, зовсім не з дурних. Він знає дуже добре, що тут, у місті, однаково поважають його; перед ким йому треба тут показувати себе? Тож він просто їм дулю дає. Він така людина, що не може давати. Він сам каже, що не може давати. Коли приходять до нього по пожертву, він блідне і каже:

— Уже? Ви вже прийшли тягти? Ось вам ключі, ідіть до шафи і беріть собі скільки хочете...

Ви, певно, думаете, що ось він так і виймає ключі? То ви, вибачайте, помиляєтесь. Ключі від шафи лежать замкнені в шухляді столу, а крім того, ключик від цієї шухляди десь захований. Отака він людина, мій тестю. І що б ви собі думали? Авжеж, чого людина заслуговує — таку і славу він має. Між нами кажучи, його так таки і прозивають у нас в містечку „свиня“... Звичайно, позаочі; а в вічі підлещуються до нього, аж верне, слухаючи. А він не вагається довго і сприймає це за справжню монету, гладить собі животик, та живе не сумуючи. Та ще й як живе! Життя життя не рівня. Зважте самі: людина за холодну воду не береться, гарно живе, смачно їсть, добре спить — чого ви ще хочете? Поспавши до смаку, наказує запрягти фаєтончик і виїжджає трохи на прогулянку по грязюці. А наближається вечір — приходять люди з містечка, той з байкою, той з пліткою, небилцею, і плетуть на все місто, і глузують з усього світу. Потім приносять великий самовар, і він сідає з Шміл - Абою — різником — грати в доміно.

Шміл - Аба — різник — треба вам знати, молода людина, хоча і з пейсиками, але з теперішніх уже, — у білому комірці, з начищеними черевиками і не тікає від молодих жінок, і має гарненький голосок, може добре співати, і передплачує газету, і грає дуже добре в шахи та в доміно. А коли вони сідають грати в доміно, вони можуть грати отак цілу ніч, а ти сиди й дивись і позіхай. Просто мало що рот не порветься. Візьми ж, дурню, встань і піди собі до своєї світлички та посидь над книжкою або над сторінкою газети. Так ні ж! Чому? Не личить так. Сидить чужа людина — як же підвестися і з доброго дива піти геть? За такий вчинок, треба вам знати, тестю гнівається. Цебто він вам нічого не каже, але насуплюється, як той індик, і не відповідає, хоч говори до нього, аж лусни. А на нього дивлячись — також і теща. А коли тестю і теща не в злагоді з зятем, дивиться вже і „вона“ теж скоса; — всеж таки єдина дочка, одиначка у батьків, які для неї, каже вона, найбільша втіха в житті, а вона в них — як зіниця ока, найдорожче в світі, отож коли, трап-

ляється інколи, що вона трохи нездужає, то негайно кличуть лікаря, одразу ж усе йде догори ногами.

Ну, хіба ж тоді дивно, що така істота, як вона, загордіє і думає, ніби цілий світ створений тільки для неї? І до того, треба вам знати, вона ще не дуже то розумна. Цебто так навіть, коли ви з нею розмовляєте, вона здається і не дурна, зовсім не дурна, можна сказати розумна, досить таки розумна, дотепна, чоловіча голова в неї. Але що ж? Погано те, що вона така розбалувана, розпещена, така дика коза. День і ніч або ха-ха-ха, або зовсім кидається на ліжку і плаче, як мала дитина.

— Що тобі? Що тобі бракує? Чого ти плачеш? Чого ти хочеш?

Стінка відповідає?.. Що ж! Це було б ще з півлиха. Жінка, коли плаче, вона плаче так довго, аж поки переплаче. Алеж все горе — теща. Як тільки довідується теща, то прибігає, вахкавшись, з турецькою шаллю на плечах, заламує руки і голосить на мотив сумної молитви, а голос у неї, треба вам знати, як у чоловіка:

— Що тобі, доню-серце? Знову він? Ота вража душа, шибеник, харцизяка. Лишенько мені! Що йому до того, приміром, коли я маю тільки одне око в лобі! Живіт хіба йому болів, чи він кров проливав?..

Сипле, сипле словами, немов з мішка. Мені тоді здається, що вона завжди так сипатиме, ніколи не перестане, і мені це муляє в серці, душа щемить, мене проймає бажання взяти її турецьку шаль, пом'яти її руками, розтоптати ногами і пошматувати на дрібні-дрібнісінькі клаптки! Хоча, власне, коли спокійно зміркувати, чого мені гніватись на шаль? Шаль, як усі турецькі шалі, що їх привозять з Брод. Вам, мабуть, знайомі такі турецькі шалі — розмальовані червоними, жовтими, зеленими, білими, чорними кліточками, поцятковані цятками і оторочені торочками...

— Пробачте, молодий чоловіче! — перериваю я його саме посередині: — Ви, здається мені, казали, що хочете порадитись зо мною з приводу якоїсь справи?

— Не гнівайтесь на мене, — каже він і зводить дух, — може я забираю у вас час? Але було важливо, розумієте ви мене, для справи таки, щоб ви трошки ознайомилися з хатою і з людьми, а коли ознайомитеся з хатою і з людьми, ви вже тоді зрозумієте моє становище... Отож, тільки но вона, бориш боже, трохи занедужає, „моя“ значиться, тоді теща починає бурчати, а тестю наказує запрягти фаєтончик і посилає по лікаря, привезти нового лікаря, — так таки його кличуть у нас: „новий лікар“, — я не хочу вам називати його ім'я, бодай йому грець. І ось тут тільки починається справжня історія, що про неї таки я хотів вам розповісти і з вами порадитись.

Мій гість зупиняється на хвилину, витирає спітніле обличчя, присувається ближче до мене разом з стільцем і готується розповідати далі. Він бере при цьому з стола якусь річ у руки, бо є такі люди, що, розмовляючи, мусять щось тримати в руках, інакше вони не можуть розповідати. У мене на письмовому столі розставлені різні дрібнички, раритети, цяцьки, а поміж них невеличкий велосипедик, щоб сигари обрізати. Цей велосипедик сподобався моїм відвідувачам, і кожний, хто б не прийшов до мене, насамперед брався за нього. Цьому теж велосипедик, очевидно, страшенно сподобався. Спершу він, розповідаючи, оглянув його, потім узяв у руку, потім спробував покрутити коліщатка — одно слово, він велосипедика уже з рук більше не випускав і отак почав розповідати далі:

— Отже, „новий лікар“. Лікарів, треба вам знати, у нас в містечку як тих собак: є лікарі-християни, і є єврейські лікарі та лікарчуки; є також лікарі-сіоністи, цебто такі, що захоплюються сіонізмом, але цей лікар, що про нього я розповідаю, ще зовсім молодий лікар, таки свій, син кравця, цебто батько його був колись кравцем — тепер він уже не кравець, бо як йому личить бути кравцем, коли він має сина-лікаря? Чи то пак, я хочу сказати навпаки: як синові-лікареві личить мати батька-кравця та ще такого кравця, що серед кравців кравець! А саме: чоловічок він, треба вам знати, невеличкий, у ватному піджаку, з косими оченятами і з зігнутим пальцем, а голос у нього як торохкало, і ходить воно день і ніч, і торохтить: „Мій лікар вчора мав практику, ай, яку практику! Мій лікар, коли хоче, він може! Мій лікар!..“ Він забиває кожному памороки з своїм лікарем. І до того ще: цей лікар, на біду, треба вам знати, жіночий лікар, цебто акушер, — то де є тільки якийсь секрет, він розголосить, отой косоокий кравець, по всіх усядах. Нещасна вже та жінка, або та дівчина, що потрапляє до рук цього лікаря і до рота його батька-кравця... Раз якось трапилась у нас пригода, дівчина була в нас...

— Пробачте, молодий чоловік, — перебиваю я знову його на слові. — Здається, ви хотіли зо мною порадитись...

— Не гнівайтесь на мене — може я у вас забираю час, але я розпочав вам про лікаря, бо він таки головна напасть. Коли б не він, мені ж було б добре на світі, бо чого мені бракує, питаю я вас? Жінка в мене, треба вам знати, вродлива, красуня, можна сказати, а дітей, треба вам знати, ми ще не маємо, і єдина дочка вона, одиначка; через сто двадцять років, коли помруть батьки, все майно їй належатиме, — мені, значить, — і пошану я теж маю, хвалити бога, як багатіїв зять, і в суботу, чи на свято, або десь на обрізанні я теж не з останніх: скрізь я перший після тестя. Перший — жантор, звичайно, потім рабин, потім тесть, потім я, а далі

інші люди містечка. Навіть у парні, вибачайте, коли я роздягаюсь і заходжу, мильник здіймає тарарам:

— Пустіть, євреї, дайте місце, багатіїв зять іде.

Присягаюсь усім святим, що мені прикро, я цього не люблю. Хоча, що значить — не люблю? Лестощі любить кожний і від пошани ніхто не відмовляється. Але що ж? Це вже занадто, особливо, коли знаю, що я цього не заслужив. В чім річ? Того, що я зять багатія? Нехай вони підлабузнюються, нехай вони підлизуються, вибачайте мені, аж до несхочу, що мені до того? Дикі люди, кажу я вам, ще зовсім дикі люди, а я примушений сидіти з ними, як у полоні, бо дружити аби з ким мені не дозволяють: хіба це личить багатієвому зятеві? Говорити з тестем — мало втіхи. Він, треба вам знати, неосвічена людина, дуже проста душа, великий неук, нехай він мені простить, — він цього не слухає, то воно йому і не пошкодить. А вона — дика коза, єдина дочка, як я вам уже казав; ось вона сміється, а от плаче, ось вона ха-ха-ха, а от кинеється на ліжку, і посилають за новим лікарем. А новий лікар — бий його пропасниця! Як тільки пригадаю його, мені життя огидне, немиле. Можете мені повірити, трапляється часом, що мені хочеться або ножа схопити і заколоти себе, або побігти до річки й утопитись — так мені остогид цей лікар.

Молодий чоловік замислюється, стає сумний.

— Що ж, виходить, маєте підозру?.. — кажу я до молодого чоловіка і боюсь сказати зайве слово.

— Боронь боже! — відповідає він мені і підскакує, немов ошпарений, та присувається до мене ще ближче. — Що значить я підозріваю? Єврейська дочка, свята душа... Я кажу про нього, про лікаря, згорів би він! І не так іще цей лікар, як його гарний батько, отой косоокий кравчик у ватному піджаку, побий його грім! Він ходить день і ніч і торохтить, і базикає на все місто. Ви думаете, що це базікання має якусь вагу? Дурниці, ніякого значення! Воно має языка і ляпає. Це мене б хвилювало, уявіть собі, як хвилює позаторішній сніг. Але лихо в тому, що людина має вуха, а вуха люблять слухати. Коли ж добре прислухаєшся, почуєш таке, чого радий був би не слухати. А надто ще в нас, у місті — місті, треба вам знати, самих брехунів та базік з довгими язиками, що уславилися на весь світ. Якщо візьмуть когонебудь у нас на язык — пропащий він чоловік. Мене у вічі, уявіть собі, якраз стережуться, але позаочі, я кілька разів чув такі слова, що почав придивлятися, дуже придивлятися, ловити слова, намацувати розмови, і — навіщо мені даремно говорити? — я нічого такого не побачив, нічогосінько, крім хіба одного. Я помітив, що, коли він приходить, вона стає зовсім іншою людиною, з іншим лицем, з іншими очима. Цебто вона та ж сама людина, з тим самим обличчям, з тими самими очима,

але погляд інший. Розумієте? Це зовсім інший погляд, з іншим блиском.

Думаєте, що я полінувався і не запитав у неї:

— Скажи мені тільки, голубонько, в чому річ, чому, як він приходить, ти зовсім інша людина?

Вгадайте, що вона мені на це відповіла. Вона зареготалася таким ха-ха-ха, що я ладен був поховати себе живцем. І зараз таки, після великого реготу, вона кинулась на ліжко з таким рюмсанням, що прибігла теща у турецькій шалі, почала приводити її до пам'яті і при цьому голосити на мотив сумної молитви, а тесть узяв фаетончик і послав по лікаря таки мене самого; а коли лікар прийшов, їй тієї ж хвилини полегшало, краска ударила в лице, а очі почали виблискувати, як брильянти проти сонця... Уявіть собі моє приємне становище: коли я мушу зайти до хати, то, можете мені повірити, це немов на той світ піти. У пекло зайти, мабуть, набагато приємніше. Та ще дивитися йому в обличчя, в його тендітне личко! Червоне, як буряк, аж синювате, і кожен прищ, кожен прищ вкритий ще прищиком. І має він ще звичку всміхатися. Усміхається, як немите стерво. Чи треба, чи ні,— а він усміхається. Завжди всміхається і до кожного окремо він прихильний. І годі вже казати, як він до мене ставиться. Зо мною він завжди солодкий і лагідний, хоч приклади його до чиряка.

Його лагідність щодо мене не має ні кінця, ні краю. Раз якось я трохи занедужав, піймав теперішню модну хворобу — інфлуенцу. Треба було вам бачити, як ця людина докладала всіх зусиль, мені аж ніяково було. І дивна річ, що більше він лащиться до мене, то все більше (хай мені бог простить) я ненавиджу його. Дивитись на нього не можу, особливо тоді, коли він сидить у нас і перезирається з нею... Мені здається, коли б я міг схопити його за карк і викинути на двір, я мав би невимовну насолоду. Я терпіти не можу його поглядів, якими він дивиться на неї, та його усмішок, якими він усміхається до неї. І я дав собі слово: щоб там не було — покласти цьому край. Доки можна терпіти ганьбу? Все місто, треба вам знати, вже базікає про мене. Іншої ради немає для мене — тільки розлука. Іншого виходу я зовсім не бачу. А те, що скажете: неvigідно? Тесть-багатій? Єдина дочка? Через сто двадцять років все її — моє, значиться? Хай воно згорить! Що я раніше робив? Що роблять інші молоді люди? Немає іншого виходу. Як ви скажете? Егеж, немає іншого виходу, крім як розлучитися?..

Тут мій гість знову звів дух, витер обличчя і почекав, що я скажу.

— Хіба я знаю? Я теж думаю, що для вас нема іншого виходу як розлучитись. А надто, коли я щось не помічаю, щоб кохання було у вас таке палке, і дітей, чую, ви однаково

не маєте, а місто базікає,— тоді навіщо вам увесь цей гармидер?

Увесь час, коли я говорив, він крутив коліщатка велосипедика і дивився на мене своїми чорними, глибокими, жалісними очима, а коли я закінчив, він присунувся до мене ще ближче і почав, зітхаючи:

— Ви кажете: кохання... Як вам сказати? Я її не ненавиджу. За що її ненавидіти? Я навіть люблю її... ні, таки дуже люблю... А що, ви кажете, місто базікає — нехай собі базікає, нехай згорить! Мені допікає тільки він. Як полум'я, палає в мені гнів. На нього і на неї. Що в неї за радість така, коли вона побачить його? Чому, скажіть мені, благаю вас, вона не червоніє і не веселішає, коли мене побачить? Чим я гірший за нього? Тим, що він лікар, а я ні? Коли б мене назвали так, як його, може й з мене був би лікар, а може ще кращий лікар, ніж він. Можете мені повірити на слово, що на письменності, як ви мене бачите, ми ще можемо з ним помірятися, а щодо єврейської мови, то я ще можу над ним узяти гору. Але я думаю собі ще й таке: що я, власне, побачив кримінального, щоб дати їй розлуку? Те, що новий лікар?.. А що б я зробив, коли б замість нового лікаря був якийсь інший чортяка? Де написано, що жінка не може бути знайома з лікарем? Це маєте раз. А подруге, що з мене буде, коли я, приміром, розлучуся з нею. Коли сам я, треба вам знати, хлопець сирота, самотній, без родичів, без друзів,— іди і ставай знову бідняком та женись, починай знову, як то кажуть, з дзбуки. І звідки я знаю, що краще натраплю? Може, вскочу в ще гірше пекло. Як би там не було, тут я вже знаю своє місце, і знову ж таки через сто двадцять років це все буде її — моє, значиться... Розумієте? Чого я піду робити комбінації, спекуляції? Це ж не більше, як гра, лотерея, що? Хіба не так? Що ви кажете? Це хіба не гра? Не лотерея?

— Я думаю,— кажу,— теж так: це гра, лотерея. Авжеж, краще мир, ніж розлучитися.

Я щасливий, що так трапилося і моя порада виходить більше на мир, ніж на розлуку. І я певний, що вже кінчаю з ним. Але він схоплює велосипедик, присувається дуже близько і говорить мені просто в обличчя:

— Мир? Ви, можливо, маєте рацію. Я пригадую, одначе, про нього,— згорів би він,— про лікаря, значиться, з прищуватим лицем! Батько його, косоокий кравець, треба вам знати, однаково ходить і базікає на все місто, що багатієва дочка збирається розлучитися. Ви розумієте підлість негідника? Нехай би він хоч не трубив скрізь. А коли вже базікають про це в місті, тоді що ж мені втрачати? Як то кажуть, гірш копи лиха не буде. Весь час, поки це було в секреті, то нічого, ущипнеш себе за щоку — щоб краска стояла. А тепер, коли всі вже тереvenяють про розлуку, то з мого боку, здається мені,

вже нетактовно, що я тримаюся. Вже немає іншого виходу, окрім розлуки. Га? Що ви скажете? Хіба не так?

— Я думаю,— кажу я,— теж так. Коли вже всі знають і не говорять про розлуку, це вже з вашого боку нетактовно, і вже таки іншого виходу немає, крім як розлучитися.

— Отже, ви вважаєте,— підхоплює він і насувається разом із стільцем мало не на мене,— ви вважаєте, отже, що мені треба їй неодмінно дати розлуку? Обміркуйте лишень цю справу всебічно. Уявіть що ви рабин, а я приходжу до вас з моєю жінкою розлучитися, і ви в мене запитуете: „Скажіть мені, молодий чоловіче, чого ви розлучаетесь із своєю жінкою?“

Яку я вам можу дати на це відповідь? Через те, відповів я вам, що вона дивиться на лікаря, а лікар дивиться на неї. Ну, чи ж має це якийсь глузд, питаю я вас? Який вигляд матиму тоді в очах у людей? Навпаки, скажіть уже ви самі! Взяв і розлучився з жінкою - красунею, єдиною дочкою, багатовіковою дитиною, через сто двадцять років все буде її — моє, значиться... Що скаже світ? Божевільний! Га? Що? Може не так? Авжеж — свіжий, здоровий і... божевільний.

— Я теж кажу так: свіжий, здоровий і божевільний.

Тут він присунувся до мене так близько, що наші ноги зішлись до купи, наче переплелися, а замість велосипедика, якого він уже доконав, він присунув до себе мою чорнильничку. Він зітхнув і знову почав проповідувати:

— Вам легко казати на іншого: свіжий, здоровий і божевільний. Я б хотів знати, що б ви зробили, приміром, коли б вас спіткало таке лихо, цебто, коли б ви мали тестя-грубіяна, тещу в турецькій шалі, яка тільки те й робить, що бурчить, і жінку, яка була б здорова і дужа, завжди лікувалася б, місто, що на вас показувало б пальцями: „Ось іде він, молодий чоловік отої кози!“ Мені здається, що ви б посеред ночі прокинулись, розлучилися та втекли світ-за-очі. Що, може не так?

— Думаю,— кажу,— теж, що так. Я б посеред ночі прокинувся, розлучився та втік, куди очі бачуть.

— Авжеж, вам легко казати,— заперечує він,— прокинувся, розлучився й утік, куди очі бачуть. Легко сказати — утік. Що утік, хто утік, куди утік? До чорта в пекло?.. А те, що вона єдина дочка?.. Одиначка, через сто двадцять років все буде цілком її — моє, значиться?.. То нічого?.. І взагалі, що я маю проти неї? Що я маю проти неї?.. Ні, скажіть мені, що я маю проти неї!

— Думаю,— кажу,— теж так само: що ви маєте проти неї?

— Що значить,— каже він,— ну, а лікар? Лікаря ви забули?.. Весь час, коли я бачу цього харциза перед очима, я не можу на неї дивитися.

— Коли так,— кажу,— ви мусите розлучитися.

— А що ж,— каже він,— буде з мене? Що може такий молодий чоловік, як я, робити за теперішніх скрутних часів? Навпаки, скажіть ви. Будьте ви розумний і порадьте.

— Треба тоді,— кажу,— не розлучатися.

— Не розлучатися? Ну, а лікар? Весь час...

— Тоді треба розлучатися,— кажу я і хочу покласти цьому край.

— Розлучатися? Що ж тоді з мене буде? Як же...

— То не розлучатися!

— Ну, а лікар?..

Не знаю, що зо мною таке трапилось. Мені вся кров ударила в голову, потемніло в очах. Я схопив його за горлянку, притиснув до стінки і несамовито загорлав:

— Щоб ти розлучився з нею, байстрюче! Розлучився! Розлучився!!!

На наш спільний крик збіглася вся моя родина.

— Що таке? Що трапилось?

— Нічого! Нічого!

Побачивши моє помертвіле обличчя в дзеркалі, я себе самого не пізнав. А в мого відвідувача я мусив потім кілька разів просити пробачення, тиснув йому руку, повторював тисячу разів, щоб він забув усе, що у нас трапилось...

— Трапляється іноді,— сказав я йому,— що людина виходить із стану рівноваги.

Мій молодий чоловік був трохи збентежений, так ніби приголомшений; він признавав, що людина не завжди в своїх руках, трапляється, що людина не тямить себе... І з тією ж церемонією вітання, з якою він прийшов до мене, він вийшов від мене: ті ж самі поклони, ті ж самі кілька кроків назад, ті самі реверанси, те саме потирання рук.

— Не гнівайтесь на мене, може я у вас забрав час, і спасибі за пораду... Велика вам подяка... І будьте здорові!

— Нема за що... Ідьте здорові.

НАЙЩАСЛИВІШИЙ У КОДНІ

Найкращий час для подорожування залізницею — знаєте коли? — це осінь після свят.

Не жарко і не холодно, і ви не бачите заплаканого неба з тужливою похмурою землею. Краплі дощу б'ють у шибки вагона, скочуються по спітнілому склу, як сльози, а ви сидите собі паном у вагоні третього класу з іще багатьма такими

щасливцями як ви і виглядаєте на двір та помічаєте: вдалені тягнеться візок, чалапає в багні. На візку сидить, скоцюрившись утрое, боже створіння, мішком укриті, і мстяться за своє страждання на нещасній коняці, теж божему створінні, а ви хвалите бога, що перебуваєте під дахом між людьми. Не знаю, як ви — я люблю їздити залізницею восени після свят.

Найголовніше для мене — місце. Якщо я захопив місце, а до того ще у праву руч коло вікна, — мені більше нічого не треба. Виймаєш порттабак, закурюєш цигарку за цигаркою і роздивляєшся навкруги, хто їде у вагоні і з ким можна перекинутись словом про торгівлю. Пасажирів — здається, грішити нічого — повно, як оселедців у бочці. Борода, носи, шапки, черева, подобі людей. А людей? Ні одного. Але цить. Ось самотньо сидить у куточку дивний чоловік, не схожий на всіх інших. У мене гостре око. Незвичайну людину я вам примічу серед сотень.

Власне, з першого погляду це навіть досить звичайний чоловічок, єврей з тих євреїв, яких міряють мірками. Але одягнений він трохи чудно: капота не капота, халат не халат. На голові — шапка не шапка, ярмудка не ярмудка, у руках — зонтик не зонтик, віник не віник. Дивне вбрання!

Але не так убрання дивне, як сам чоловік з його рухливостю, з його роздивлянням на всі боки і невмінням усидіти на місці, а головне — його сяюче, веселе, жваве обличчя й щасливий вигляд.

Не інакше, цей чоловік або виграв найбільший виграш, або щасливо видав заміж дочку, або сина віддав до гімназії. Щохвилини він підхоплюється, дивиться у вікно і каже сам до себе: „Станція? Ще ні?“ — і сідає знову, щоразу ближче до мене, сяючий, радісний, щасливий.

З натури, треба вам знати, я такий, що не люблю, як інші, залазити другому у душу, рознюхати, випитати: хто і що і коли. Я додержуюсь того правила, що людина, коли чимсь переповнена, вона все сама розкаже.

Так воно і було. Після другої станції мій рухливий сусід підсунувся до мене ще трохи ближче, тобто таки дуже близько, так що мій рот прийшовся точно проти його носа.

— Куди їде єврей?

Я, однак, зрозумів з його запитання і з його роздивляння, і з його почухування під шапкою, що його не так цікавить, куди я їду, як йому хочеться розказати куди він їде. Я зробив йому таку ласку, тобто я йому на це нічого не відповів, а тільки запитав: „А ви куди?“ І пішло:

— Я куди? До Кодні. Чули колись про Кодню? То я тамтешній. Недалеко звідси. Третя станція. Тобто звідси ми маємо туди ще три станції. А звідтіля до Кодні треба ще під'їхати підводою годин з півтори. Тобто ще цілих дві години, пов-

них дві години, ще й з гаком. І то з умовою — якщо добра дорога та їдеш фаетоном. Я замовив телеграмою. Я послав, значить, телеграму, щоб мене дожидався фаетон на станції. Для себе, думаєте? Не лякайтесь. Я можу вдоволитись їздою візків на звичайній підводі, або як ні, то береш просто зонтик в одну руку, пакуночок у другу руку і їдеш собі пішки простісінько до міста. Не вистачає, розумієте ви мене, на фаетони. Як на ті золоті діла мої — можна зовсім сидіти вдома. Га? Що ви скажете?

Тут мій сусід уриває розмову, зітхає і починає далі розмову тихо, просто мені в ухо, оглянувшись спершу на всі боки чи ніхто не підслухує.

— Я їду не сам. З професором їду... Звідки до мене взявся професор? Справа була така: про Кашеварівку ви чули? Містечко є таке, то звється воно Кашеварівка. Живе там єврей-багатій, новоспечений багатій. Може чули про нього? Бороденко звється він. Іцикл Бороденко. Подобається вам таке ім'я? Егеж, не єврейське ім'я? Але що з того? Єврейське ім'я, не єврейське ім'я — тим часом гроші він має. І багато грошей. Дуже багато. Є гадка, що в нас у Кодні його оцінюють мало нена півмільйона, а може, коли ви мене дуже попросите, я з вами погоджусь навіть, що він має цілий мільйон. Тобто, оскільки він, вибачайте на слові, свиня, він міг би мати два мільйони. Ось маєте доказ: ви багато чули ім'я Бороденка? Чули, щоб він хоч раз уславився добродійними ділами, великою пожертвою абощо? У нас у Кодні ми і досі щось не чули такого. Але знову таки я не господній стряпчий; на чужо кишеню — кожен щедрий. Я не кажу про пожертви і добродійність; я кажу про людяність. Бог тобі допоміг, ти такий багатий, що можеш дозволити собі розкіш виписати професора, — що тебе обходить, коли інший теж матиме користь через тебе? У тебе не вимагають грошей, у тебе просять доброго слова. Чого ж ти так казишся? Ось послушайте, це цікаво.

Трапилась історія; довідуються у нас у Кодні (у нас у Кодні знають все), що у кашеварівського багатія, у цього самого Іцикла Бороденка, про якого я вам розповідаю, захворіла, не нам зичучи, дочка. Яка в неї хвороба, думаєте? Пусте діло, любов. Вона закохалася в росіянина, то цей росіянин одмовився. Тоді вона отруїлась (у нас у Кодні все знають). Тільки вчора це трапилось. То побігли і привезли професора, найбільшого професора. Для такого багатія це хіба щось варт? Тоді мені спало на думку: адже професор там не залишиться навіки; сьогодні-завтра він поїде назад; а проїжджає він однаково нашу станцію, тобто повз Кодню, — то може була б рація, щоб він, назад вертаючись, заскочив від поїзда до поїзда в наше містечко, до мене, значиться?

Лежить у мене дитина, не вам зичучи. А іменно, що ви

думаєте у неї? Я сам не знаю, всередині щось. Тобто, кашляти, хвалити бога, він не кашляє. Ну, і щоб він почував якийсь біль у серці — теж ні. Але що ж? Ні краплини крові, і кволий, кволий, як муха. З того, що не їсть. Нічогісінько. Наскільки, думаєте, нічогісінько? Ані крихітки. Молока іноді вип'є склянку. І то — силоміць. Треба його умовляти. Виплакувати. А далі — ні ложки супу і ні шматочка хліба. Про м'ясо годі й казати, м'яса він навіть бачити не може. Відмахується руками й ногами. Це з того часу, як у нього кров пішла. Улітку, не доведи господи тепер, у нього кров ішла. Один раз, але дуже сильно. Тепер, хвалити бога, уже більше не йде. Дай боже й надалі. Але знесилився він — ви собі уявити не можете. Ледве-ледве на ногах держиться. Дивуєтесь — людина в лихоманці, горить, як у віспі горить! Ще з самого свята п'ятидесятниці. Тридцять дев'ять і п'ять десятих, або тридцять дев'ять без п'яти десятих. Ніякого засобу до цього немає. Був уже з ним у доктора не раз. Але що знають наші доктори? Багато їсти, кажуть вони, багато повітря. Нічого собі! Коли про їжу він навіть і слухати не хоче. А повітря... Звідки взяти у нас повітря? У Кодні — повітря! Ха-ха!

Чудове містечко — Кодня. Єврейське містечко. Є в нас, нівроку, гурт євреїв, є в нас єврейська школа, синагога, рабин, все є. Тільки від двох речей нас господь милував: від повітря і заробітків. Ну, про заробітки не будемо говорити, заробітки, благословенне будь його ім'я, ми маємо один від одного... А повітря? Коли хочемо повітря, ми ідемо до „двору“. У „дворі“, бачите, вже якраз є повітря: за минулих часів, коли Кодня ще належала польським панам, не можна було носа показати на „дворі“. Пани не пускали. Не так пани, як панські собаки. Але відколи коднянський „двір“ потрапив до єврейських рук, собак не стало і „двір“ зробився зовсім іншим двором. Просто насолода зайти у „двір“. Таки пани, поміщики, але єврейські поміщики. Розмовляють по-єврейському, як я з вами. І полюбляють усе єврейське, і євреїв люблять. Якщо євреї, то нічого тут довго розводитись! Тобто я не скажу, що вони всі такі вже великі святенники. До синагоги молитися вони не дуже поспішають, а, вибачайте, в баню і поготів. І щоб боялись порушити суботній спокій, теж не видно. І курча, кажуть, на маслі підсмажене, не дуже то лякає їх. Ну, а підстрижені борідки, непокриті голови і все тому подібне — про це і говорити нічого. Це вже скрізь тепер буденна справа. Є вже у нас, хвалити бога, і в Кодні такі юнаки, яким шапка важка на голові... Правда, Кодня на наших поміщиків не може скаржитись. Наші єврейські пани роблять чимало для містечка. Поводяться благородно, наскільки їхня змога. Наступає осінь, вони висилають сотню мішків картоплі для бідноти. Зима — соломі на паливо. Напередодні свята пейзаж — гроші на мацу. Оце недавно вони подарували цеглу на си-

нагогу. Що й казати. Все добре і гарно, і по-людському, як слід. Ось тільки курка на маслі, ой, ота курка!..

Не думайте! Я не хочу, боронь боже, їх знеславити. Що маю проти них? Навпаки, вони мене як батька шанують. Реб Алтер (мене звуть Алтер) для них найперша людина в містечку. Коли їм потрібно щось важливе — новий календар, наприклад, перед новим роком, мацу на пейзах, верби на вербне свято — тому подібні речі, що стосуються єврейства, — вони кличуть реб Алтера. Моїй жінці в крамничці (у моєї жінки є крамничка) вони дають чимало торгувати. За сіль, і за перець, і за сірники, і за все. Це маєте поміщиків. А їхні сини — студентики, ті коло мого сина всією душею упадають. Коли настає літо і вони з'їжджаються з Петербурга, то навчають його всього, чого захоче. Просиджують з ним цілі дні над книжками. А для мого сина книжка, треба вам знати, це все в житті, а може навіть більше! Дорожче за батька з матір'ю. Боюсь сказати, але здається мені, що книжка — це таки його ангел смерті. Від книжки і взялося все лихо... Жінка навіть доводить, що це в нього від призову. Та що призов, де там призов? Призов він уже давно забув. Але як би там не було, чи книжка, чи призов — а тим часом лежить у мене дитина, нікому з євреїв такого не можна зичити, і чахне, чахне бідний, тоне, як свічка. Один тільки бог хай на нього зглянеться...

Якусь мить на сяюче обличчя мого сусіда насунула наче хмаринка. Але не більше як на одну мить. Скоро виглянуло сонце, зігнало хмарку і лице його знову засвітилося, очі засяяли, а губи почали усміхатися. І ось він розказує далі:

— Словом, на чому ж ми зупинились? Так. То я собі подумав, скокну до Кашеварівки, до Іцикла Бороденка, до багатія, значиться. Звичайно, я не вирушив у путь просто так собі, як то кажуть, з порожніми руками. Я взяв з собою листа від нашого рабина (коднянський рабин славиться!). Гарний лист: „Гей ой с — оскільки бог вам допоміг, ви маєте змогу привезти до себе в хату професора, коли вам треба, і оскільки у нашого Алтера лежить, не вам того зичучи, син на смертному одрі, може прокинеться у вашому серці іскра жалощів і ви по своїй добрості ввійдете у „положення“ та попросите професора, щоб, назад вертаючи, — адже він проїздить однаково мимо Кодні, — щоб він заскочив до нас від поїзда до поїзда, на чверть години тільки, і оглянув хворого. А в сплату за це господь бог...“ Ну і так далі. Гарний лист.

Раптом почувся свисток. Поїзд зупинився. Мій сусід схопився з місця:

— Ага! Станція? Ось я заскочу в перший клас, тільки на одну хвилину. Я лише гляну до мого професора, зараз таки повернуся і закінчу вам оповідання.

Повернувся мій сусід з іще більш ніж раніше сяючим обличчям. Коли б я знав, що можна так висловитись, я б ска-

зав: на ньому спочивала господня благодать. Схилившись до мого вуха, він сказав тихо, ніби боявся когонебудь розбудити:

— Він спить, мій професор. Дай боже, щоб він хоч добровиспався, так що коли приїде, то щоб приїхав з свіжою головою... Коротше, на чому ж ми спинились? На Кашеварівці. Приїхав я, значиться, до Кашеварівки і подаюся просто дхати, дзвоню коло дверей раз, і вдруге, і втретє, вискакую якийсь тип, гладкий, з поголеною ликою, облизуеться, як кішка і звертається до мене по-російському:

— Что надо?

Я йому відповідаю якраз по-єврейському:

— Мабуть „надо“; якби не було „надо“, я б не приїхав сюди аж з Кодні...

Він вислухує мене, жує і облизується, і похитує головою

— Не можна зараз досягнути до наших, бо там професор сидить.

Я кажу:

— Саме тому, що професор сидить. Я таки задля цього професора, кажу, приїхав сюди.

А він мені:

— Які це ви діла маєте з професором?

Чи ж буду я йому розповідати! Беру і подаю йому рабинів лист:

— Добре тобі, кажу, розмовляти, коли ти стоїш по той бік, а на мене, кажу, дощ ллє. Ось тобі, кажу, цей документ і передай його, будь ласка, хазяїнові, кажу, просто в руки.

А сам лишаюсь на дворі, по цей бік дверей, і жду поки мене покличуть. Жду півгодини, жду годину, жду дві. Дошле, потоп, а мене чомусь не кличуть. Це вже починає мене дратувати. Не так за мою честь, як за честь нашого рабина. Це ж писав не якийнебудь хлопчисько, це ж писав рабин! (Коднянський рабин славиться!). Беру я і смикаю дзвінок ще раз і ще раз. Як не вискочить той самий червонопикий тип з галасом і люттю:

— Яке зухвальство єврея, каже він, так дзвонити!

— Яке зухвальство, кажу, змушувати єврея стояти дві години на дворі під дощем.

І пускаюсь до дверей і хочу зайти в середину. Де там, куди там? Замкнув двері — і насип йому солі на хвіст! Що ж робити далі? Таки дуже невесело щось. Їхати назад, пиймавши облизня — це якось не годиться. Поперше, соромно перед самим собою. Я ж не з останніх у нас у Кодні, боронь боже, не жебрак... А крім того серце мені болить: моя дитина, бідна...

Алеж є, як ви кажете, великий бог на світі. Дивлюся,— під'їздить карета з чотирма кіньми і просто до дверей. Я до кучера:

— Що це за карета і чиї коні?

Довідаюся, що це такі багатієва карета і багатієві коні. Для професора. Це його візьмуть, професора, значиться, одвезуть до залізниці. Коли так, міркую собі, то вже знову добре. Знаменито! І перше ніж я так подумав, відчиняються двері і показується таки він сам, професор, значиться. Маленький, старенький, з лицем—що я вам можу сказати? Ангел, ангел з неба! Слідом за ним іде багатій, Іцлик Бороденко, значиться. Якраз без шапки. А зовсім позаду йде червоношубий тип, несе професорів чемоданчик. Побачили б ви багатія, що має понад мільйон карбованців, прости господи за мої слова. Піджак на ньому з звичайного сукна „діагональ“, такий, як носять у нас у Кодні. Руки в кишенях, а дивиться він набік, трохи косоокий. Стою собі і думаю: „Владико небесний! Оця людина має мільйони?!“ Але спробуй сперечатися з богом!.. Побачивши мене, він пронизав мене косими очима і озивається до мене:

— Чого вам треба?

Я наближаюсь до нього і кажу йому:

— Так, мовляв, і так, це я вам привіз, кажу, листа від нашого рабина, привіз я вам ...

А він до мене:

— Від якого рабина?

Ви чуєте? Він уже не знає від якого рабина?!

— Від коднянського рабина, кажу. Я тамтешній. Я на-
вмисно приїхав, кажу, з Кодні до професора, щоб вони
потурбувались, кажу, до Кодні з поїзда до поїзда, на чверть
години до моєї дитини, кажу. У мене дитина, кажу, не
нам того зичучи, смертельно хвора...

Отак цими словами кажу до нього. Я вам не перебільшую ні на волосинку. Чого я сподівався? Я сподівався: людину спіткало нещастя, у нього отруїлась, боронь боже нас усіх, дочка, може в нього пом'якшає серце, він зглянеться на бідного батька. Нарешті! Де там? Не відповів мені і півслова. Тільки глянув косими очима на червонопикого, ніби кажучи: „Може ти забрав би з шляху цього єврея?“

А мій професор тим часом заліз з чемоданчиком у карету. Ще хвилинка — і немає професора! Що тоді робити? Бацучи, що гра погана, я собі надумав: або пан, або пропав, що буде, те й буде. Треба рятувати дитину. І я набрався відваги та — бух під ноги коням! Ну, що мені вам сказати? Щоб було приємно лежати під ногами коней, — не скажу, не знаю. Я навіть не пам'ятаю, скільки часу я лежав там і чи взагалі лежав? Можливо, що зовсім не лежав. Знаю тільки, що не тривало навіть стільки, скільки я вам оце розказую, а старенький професор, значиться, уже стояв коло мене: „Что такое?“ і „Голубчик!“ — щоб я йому розказав усе, розповів, яке мое бажання, щоб я нічого не боявся. А багатий стоїть осторонь.

і дивиться на мене косими очима. А я говорю! Ви повинні знати, що з мене не великий промовець по-російськи, але цього разу бог мені дав такої сили, що говорилося! Я йому розповів усе, що в мене на серці. Я йому сказав: так і так, пане професоре, може це приречено на небі, щоб ви були посланцем і повернули мені дитину, мого єдиного сина, що лишився в мене з шістьох, хай довго живе, і якщо, кажу, це повинно коштувати, у мене є власних двадцять п'ять карбованців, тобто, це, боронь боже, не мої, кажу я. Звідки у мене візьметься стільки грошей? Це моєї жінки двадцять п'ять карбованців, кажу. Вони наготовані, щоб поїхати до міста по крам. Але я віддаю, кажу, цих двадцять п'ять карбованців, чорт забирай крамничку моєї жінки, аби врятувати дитину!.. Так кажу я і розстібаю капоту та хочу витягти мої двадцять п'ять карбованців. Але старенький, професор, значиться, кладе руку мені на плече: „Ничего!“ і наказує мені залізити в карету,—щоб я так дожив застати мого сина здоровим, як я вам не брешу! Ну, питаю я вас, чи не здох би Іцикл Бороденко за найменший ніготь професора? Адже він мене мало не зарізав без ножа! Гаразд, що всевишній так повів і мені пощастило. А що було б, наприклад, коли б, не дай боже, трапилося навпаки?.. Га? Що ви скажете?

У вагоні почалася метушня, і мій сусід метнувся до кондуктора:

— Кодня?

— Кодня.

— Бувайте здорові і їдьте здорові, і нікому не кажіть, з ким я їду. Я не хочу, щоб знали у нас у Кодні, що я прибув з професором, бо позбігаються!..

Так каже до мене він по секрету і потискує мені руку,— і я вже більше його не бачу.

Лише через кілька хвилин згодом, коли поїзд вирушає далі, я бачу крізь вікно, як труситься кульгавий тарантас з парою облізлих засмучених сірих шкап. У тарантасі сидить маленький, старенький, в окулярах, з молодими червоними щічками і з сивою борідкою дідок. Напроти нього сидить мій сусід бочком, висить як на нитці, дивиться старенькому просто в вічі, і обличчя його сяє, а очі—от-от мало не вилізуть на лоба.

Шкода, що я не фотограф і не везу з собою апарата. Добре було б зробити з цього єврея портрет. Нехай світ бачить, що таке щасливий чоловік—найщасливіший чоловік у Кодні.

З єврейської переклав Е. Райцин.

Давид Гофштейн

ДО ЮВІЛЕЮ ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА

Недалеко від Канева і Тарасової гори, на лівому березі Дніпра, розташований Переяслав. Це місто тепер притягає увагу всіх трудящих єврейського народу. Тут 2 березня 1859 року народився єврейський народний письменник Соломон (Шолом) Наумович Рабінович, відомий більше під своїм рідним псевдонімом Шолом-Алейхем.

Вся радянська громадськість урочисто святкує 125-річчя народження Т. Г. Шевченка.

Кожне свято національної культури у нас провадиться під великим прапором Сталінської дружби народів.

Відзначаючи ювілей українського народного поета Шевченка, ми водночас відмічаємо 80-річну дату народження великого єврейського письменника Шолом-Алейхема.

Ці письменники, що дати їх народження віддалені одна від одної майже на півстоліття, пройшли кожний свій тернистий шлях в царській Росії.

Літературну працю Шолом-Алейхем почав в 80-х роках минулого століття і дуже швидко завоював надзвичайну любов найширших верств народу.

Шолом-Алейхему довелося працювати в добу посиленого розвитку капіталізму в Росії. Це був час, коли передові люди позбувались народницьких ілюзій про нібито своєрідні шляхи розвитку російської економіки. У жахливому поневоленні і під тиском нечуваного визиску творилися перші кадри пролетаріату.

Якщо засуджене на безземелля російське село намагалося шукати порятунку чи то в переселенні, чи то на заводах чи маетках, заповнюючи перші фабричні бараки, то єврейські маси, єврейська біднота, не маючи і цих злиденних надій поліпшити своє становище (межа осілості і заборона сідати на землю), були кинуті в безнадію. Цю розгубленість перед новою стихією змаював Шолом-Алейхем у своїх перших творах.

Менахем-Мендл, Тев'є-молочник і хлопчик Мотл — ось основні постаті творів Шолом-Алейхема.

МЕНАХЕМ-МЕНДЛ

В одному з містечок з'явилися чутки про новий нечуваний спосіб пересування. Мова йде про залізницю. Містечкові сторожили, звісно, не вірили й поважно показували на долоню: „Коли тут волосся виросте, тоді люди пойдуть парою“. Але ось з'явилися інженери, робітники. Чим і як могла

приспосуватися єврейська маса до цієї нової ділянки життя? Ні до роботи, ні до організації технічної їй доступу не було. Залишались тільки заїзди та дрібне маклерство, що трохи поширювало сферу містечкової „діяльності“. В цих обставинах народжується новий тип індустріального єврейського дон-Кіхота. Менахем - Мендл — так звуть цього героя Шолом - Алейхема. Це дон-Кіхот без зброї, без Санчо - Пансо, без конячини або осла. Це білка в колесі з двома позначками: „місто“, „містечко“. То він виступає, як маклер по продажу панських маєтків, то береться до дріб'язкової гри на біржі; раптом бачимо його в ролі страхового агента, а слідом за цим він уже газетяр з тим, щоб незабаром удатися до славнозвісної професії маклера в шлюбних справах. Цю інтимну професію Менахем - Мендл виводить на „широкий шлях“. Вік пари, електрики і компанії! Нічого не зробиш, — і Менахем - Мендл, ідучи за вимогами віку, обзаводиться теж компаньйоном. Як і в інших компаніях у них провадиться жваве листування, безперервний телеграфний зв'язок. Крутиться колесо, та даремно бідолашна білка намагається вирватися з нього!

Увесь трагікомізм, безгрунтовної людини виявлено в листуванні Менахем - Мендла з його дружиною в час його діяльності у великому світі в Києві. Втративши всі надії, він починає мріяти про Америку, як про єдиний порятунк для себе. Багато тисяч Менахем - Мендлів полягло в життєвій боротьбі і дома, і в Америці в пошуках облудливого щастя. Тип Менахем - Мендла змальований у творах Шолом - Алейхема у всій його різноманітності.

Менахем - Мендл тепер загальне ім'я невдахи в єврейському життєвому.

Найбільш гострі, сатиричні риси великого таланту Шолом - Алейхема виявилися в змалюванні Менахем - Мендла. З великою переконливістю показана тут двоїста натура дрібно-містечкового діяча з усією гамою його почуттів від фантастичної патетики до відчаю і розпачу. Гіркий сміх викликає ця книга про людину кинуту в жорна капіталістичного ладу.

ТЕВ'Є - МОЛОЧНИК

Другий основний тип Шолом - Алейхема — це Тев'є - молочник.

Серед героїв Шолом - Алейхема, отих невдачливих шукачів щастя, фантазерів і мрійників, образ Тев'є найбільш значний і натхненний. Чималою мірою Тев'є — антипод Менахем - Мендла. Він теж бідняк, — має велику сім'ю; в житті його теж ні хвилини передишки. „Все невдачі та невдачі, куди не кинься“. Але злидні не можуть зломити духу старого Тев'є. В жорстокій боротьбі за існування він не здичавів. Досить прислухатись до його скарг — скільки там гумору, гіркої іронії, оптимізму, почуття власної гідності, довірливості і любові до людей. Тев'є радий і сумний водночас, мудрий і наївний, мужній і слабкий. Тев'є, якщо скористатися його власним виразом: „Слабкіший за муху та міцніший за залізо“. Образ Тев'є зворушує. Щирий, не скупий на слова старий Тев'є готовий поділитися своїми переживаннями з твариною, з птахом, з деревом. І говорить він чудово: „Кажу я це і жартую, і з пересердя, а серце у мене плаче“.

З першого знайомства з Тев'є ми бачимо його хурщиком. Він приставляє колоди на тартак. Волею долі він стає молочником. У нього дві корови. Він справжній тип масової єврейської людини. Усі життєві пригоди старого

єврейського містечка не минають його, але він якимсь особливим чуттям реального життя сприймає їх і перемагає. На всякий випадок життя він своє прислів'я, свою, часто перекручену, цитату з біблії, яку він знає наизусть. Своєю психікою він по суті селянин, що взяв від старого традиційного культурного баласту тільки малу жменьку гнучких істин. Він не оптиміст, часто занадто незлостивий і терплячий. Він консервативний у своєму побуті, дуже лагідно ставиться до болячок громадського життя, але він якось розуміє процес розвитку суспільства, він, кінець - кінцем, за поступ, за рух вперед. На своєму шляху він здикається з Феферл (Перчик) — революціонером. За революційну роботу Феферла засуджено на каторгу і дочка Тев'є їде за ним. Тев'є — носій глибоко - людської філософії масової трудящої людини, кращий найулюбленіший тип Шолом - Алейхема. У нього Шолом - Алейхем вклав усі риси того світовідчуження життєрадісності, які були властиві йому самому.

Шолом - Алейхем в основі свій близький до широкої трудящої маси. У своєму заповіті Шолом - Алейхем написав: „Хоч би де я помер, поховайте мене не серед аристократів, великого панства та багатців, а серед простих людей, серед робітників, серед справжнього народу“.

У типі Тев'є вкладено одну з сильних засад Шолом - Алейхемівського оптимізму. Тев'є в багатьох моментах рисами свого характеру відноситься до типу універсального. Творець Тев'є належить до митців - героїв знедолених мас всіх віків та народів.

ДІТИ

У творчості Шолом - Алейхема велике й почесне місце займають діти. Проникнення в дитячу психологію, що трапляється в письменників так рідко, якась чисто дитяча незайманість і жартівливість душевної вдачі самого Шолом - Алейхема, ставить його, як автора, в лави кращих представників світової літератури.

Є в Шолом - Алейхема ціла серія оповідань з дитячого життя і є ціла дитяча епопея. „Мотл Пейсі і дед Хазнс“ (Мотл — син кантора Пейсі). Сумний єврейський побут, що його показав Шолом - Алейхем у своїх основних творах „Менахем - Мендл“, та „Тев'є“, знову проходить перед нами в якомусь особливому світлі. Тут не тільки спостережливість, а й перетворення Шолом - Алейхема в його героя - дитину, від імені якої йде оповідання, якась чудова гармонія між автором, що творить, і Мотелем, що оповідає. Можна сказати, Шолом - Алейхем бачив і освітлював своїм внутрішнім вогнем єврейське життя через тригранну призму: Менахем - Мендл, Тев'є і Мотл. У кожній грані виблискує гумор Шолом - Алейхема. Радість творчості перемагає трагізм і недосконалість життя, які він змальовує, але найсвітліша грань, що самому Шолом - Алейхему найбільше сподобалася і полюбилася, це грань Мотеле. Тут відпочинок і свято Шолом - Алейхема. У Мотеле Шолом - Алейхем побачив і показав всій масі своїх читачів, як з задуреної віковими забобонами душі народної проростають дитячі погляди, живі, чіткі, прості паростки - покоління нових людей, витворюється новий побут.

Шолом - Алейхем насамперед український єврейський письменник. Розкривши кожну його книжку, відчуваєш український пейзаж, своєрідно замальований. Українська природа прикрашує сірий містечковий колорит.

Шолом - Алейхем народився в Переяславі на Полтавщині. Найбільша частина його літературної діяльності пройшла на Україні. З побуту українських євреїв взяті його основні типи. Шолом - Алейхем разом з тим письменник всенародний. Немає риси єврейського життя на земній кулі, де його не читали; його книжки перекладені на всі європейські мови. З цього погляду Шолом - Алейхем являє собою рідке явище не тільки в єврейській літературі.

Шолом - Алейхем помер у Нью-Йорку. Надзвичайна популярність Шолом - Алейхема, його всенародність — викликають і викликали здивування. Його легко читають і легко розуміють навіть найменш письменні маси читачів. Він пише мовою цілком маси, але й висококваліфікований читач почуваче в цьому, ніби просто з уст народних взятому, оповіданні, з його повтореннями, довготами і незграбностями, якусь особливу силу. Гумор Шолом - Алейхема непомітно пронизує течію слів, а сила враження досягається в ньому ніби в супереччю видимому марнотратству словесного матеріалу.

Сила Шолом - Алейхемського гумору не тільки в концепціях та положеннях, але й у деталях мови, у будові речень, у словах і словцях. Саме через це Шолом - Алейхем і ввійшов сотнями приказок до вжитку єврейського народу.

Гумор Шолом - Алейхема, як люстро, показує і комізм сприйняття і комізм становища героїв. Вплив сміху Шолом - Алейхема настільки великий, що він справді визволяє від тягара змалюваної дійсності. Це цілющий сміх. Цей сміх ніби місток до іншого кращого, незнамого життя, — до оптимізму. В одному творі Шолом - Алейхем доводить оповідання до трагічних нот і тут же спиняє себе, нагадуючи про сміх, і кінчаючи своїм відомим девізом: „Смійтесь, смійтесь. Сміятись здорово, лікарі наказують сміятись“...

„Книгу вашу одержав, прочитав, сміявся і плакав... вся вона іскриться такою хорошою добротною і мудрою любов'ю до народу“... Так писав Максим Горький Шолом - Алейхему про книжку „Хлопчик Мотл“. Мудра любов до народу — ось що нас більш за все чарує в творах великого письменника, ось що дало Шолом - Алейхему пошану визволених народів нашого Союзу і знедолених мас трудящих всього світу.

О. С. Пушкін

КАВКАЗ

Кавказ підо мною. Один в вишині
Стою над снігами, над краєм безодні,
І бачу: розправивши крила свободні,
Орел непорушний зі мною врівні ...
Рождіння потоків я бачу з вершини,
І перші загрозові рухи лавини.
Тут хмар підо мною іде череда,
Крізь них, пробиваючись, мчать водоспади,
Оголених скель насувають громади,
А далі куші, мох блідий вигляда.
А там вже гаї затишні та зелені,
Де птаство співає, де скачуть олені.
А далі вже кубляться люди в горах,
І вівці повзуть на стрімкі верховини,
І пастир іде на веселі долини,
Де мчиться Арагва в стрімких берегах,
Де вершник таїться в міжгір'ї тісному,
Де Терек вирує в надриві злому,
І грає і вие, мов звір молодий,
Що їжу побачив у клітці залізній;
Він б'ється у злості безсилій та грізній,
І злизує хвилями камінь твердий ...
Даремно. Ні їжі йому, ні відряди,—
Тіснять його скель мовчазливі громади.

Переклала Марія Хмарка.

Примітка. З ініціативи Харківської організації Радянських письменників України, розпочато роботу над створенням „Антології російської поезії“ в українських перекладах.

Антологія має охопити творчість видатних російських поетів від початку XIX віку аж до радянських поетів включно.

З цього номеру „Літературний журнал“ починає публікування перекладів, зроблених для „Антології“ харківськими поетами.

Редакція.

М. Ю. Лермонтов

ПАМ'ЯТІ О. І. ОДОЄВСЬКОГО

I

Я знав його; ми мандрували з ним
У горах сходу, і нудьгу вигнання
Ділили рівно. Злигодням отим
Прийшов кінець; збулись мої бажання —
Я повернувся в край коханий свій,
А він не дочекався на ту хвилину:
В походному наметі, як зілину,
Спалив його недуги суховій,
Внівець пустивши мальовничий рій
Його натхнень ще темних, недоспілих,
Обдурених надій і жалкувань спізнілих ...

2

А він родивсь для тих надій, стремлінь,
Поезії і щастя... та, сміливий —
З дитячих рано вирвався одінь
І кинув серце в вир життя шумливий,
І світ не змилювався — і бог не спас!
Та до кінця серед тривоги натужних,
Серед пустель, серед людей байдужних
В нім тихий племінь почуття не гас:
Він зберігав і блиск очей весь час.
І свій дитячий сміх і слово ясне,
І віру у людей, і у життя прекрасне ...

3

Та в самоті навіки він затих ...
Пером земля тобі, мій любий Саша!
В землі нерідній у полях чужих,
Спокійно спи собі, як дружба наша,
В німих могилах спогадів моїх,
Ти вмер, як і багато хто — без шуму
Та з певністю. І таємнича дума
Блукала ще твоїм ясним чолом,

Як очі вже взялись довічним сном ;
А слів твоїх останніх, ледве чутних,
Знести умом, збагнуть не міг ніхто з присутніх.

4

Чи був поклін то рідним берегам,
А чи ім'я залишеного друга,
Чи може жаль за молодим життям,
Чи просто крик останньої недуги.
Хто пояснить ! твоїх останніх слів
Глибоке і затруене значіння ...
Загублено ... Твої діла і мріння,
І думи — все почезло без слідів,
Як помолодки літніх вечорів :
Ледь схопляться, вже й вітер розвіває ...
Ізвідкіля, куди, чого їм — хто питає ...

5

Вони й сліду не кинуть на блакить,
Як та любов дитяча скоробіжна,
Як мрія, що ніколи і на мить
Не повіряв її він дружбі ніжній !..
Яка потреба !.. Хай забуде світ
Таке чуже йому життя, незнане :
Нащо тобі вінки його пошани
І терня брехень, сховане у цвіт ?
Тв не годив йому, ти з юних літ
Відкинув геть те золоте кайдання :
Любив ти моря шум і степу німування —

6

І пасма гір, і небо голубе ...
І круг твоєї бідної могили
Усе, що тишило в житті тебе,
Отак чудесно доля сполучила.
Синіє степ і срібляним вінком
Його навкруг Кавказ оповиває ;
Над морем він, похмурившись дрімає,
Як велетень схилившись над щитом,
Оповідання хвилі наслухає,
А море Чорнее шумить і вічно грає.

Переклав Ів. Вирган.

М. О. Некрасов

* * *

Душно. Без щастя й свободи
Ніч так повільно мина.
Бурі б ударити — годі!
Чашу наливо сповна.

Грянь над безоднею моря,
В лісі, у полі завий,
Чашу вселюдського горя
Всеньку розлий.

Переклав А. Шмигельський.

Ф. І. Тютчев ЛІТНІЙ ВЕЧІР

Вже сонця розжоврілий шар
Земля у океан скотила,
І тихий вечора пожар
Смеркова хвиля затопила.

Ріка повітряна повніш
Між небом і землею лине,
І груди дихають вільніш,
І тягне холодом з долини.

Вже зорі яснії зійшли
І, тяготіючи над нами,
Склепіння неба підвели
Своїми вогкими главами.

Солодкий трепет перебіг
По жилах сонної природи,
Немов її гарячих ніг
Діткнулися джерельні води.

Переклав Микола Пічугін.

ПІВДЕНЬ

Ліниво дише південь млистий,
Ліниво в річці води йдуть
І в полум'яній тверді чистій
Ліниво хмари розтають.

І всю природу, як туман
Душна дрімота обіймає,
Тепер і сам великий Пан
В печері німф уже дрімає.

Переклав Ів. Вирган.

А. А. Фет

* * *

Буря на небі вечернім,
Моря сердитого шум.
Буря на морі — і думи,
Скільки розпачливих дум...

Буря на морі — і думи,
Хор наростаючих дум...
Чорна за тучею туча...
Моря сердитого шум...

Переклав Петро Дорошко.

* * *

Хмаркою хвилясто
Встала курява.
Кінний то чи піший —
Пилом закрива.

Бачу хтось нестримно
На коні жене...
Друже мій далекий,
Пригадай мене.

Переклав Петро Дорошко.

Едуард Багрицький

ПЕРЕКОП

Скипілась кров у битві безупинній
І серце роем гомонить в дуплі,
Колчак розвіявся мороком осіннім
В таєжних пушах по крутій землі.

І знову бій. Від димного потопу
Не встерегтися, не піти назад.
Гарячим вітром віє з Перекопу,
Гуде вогонь пожежі і гармат.

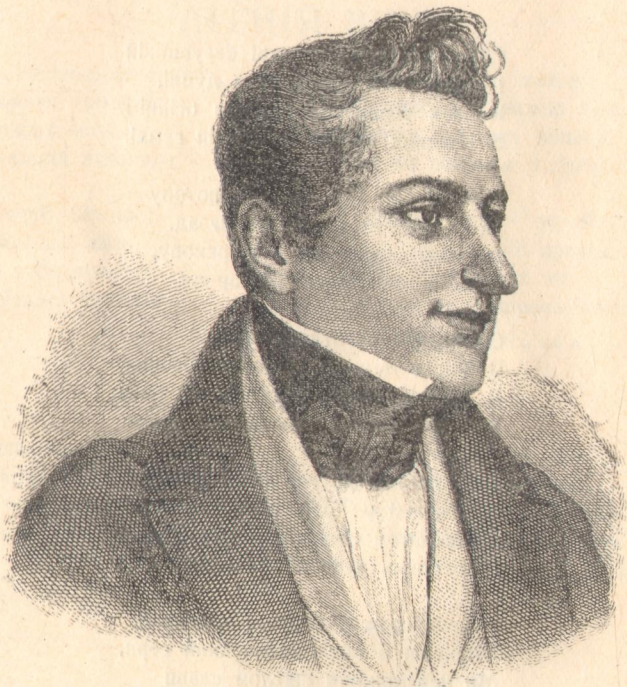
О, трудна ваготлива слава!
В їдких лиманах ставши босоніж,
В солоній спеці, згушений, як лава,
Ми стережем з гвинтівковою рубіж.

І розігнавши круглі хвилі диму,
Забризкані у кров, присохлу до поли,
Ми берегом широкошумним Криму
Полотнища червоні пронесли.

Переступивши Перекоп кривавий,
Піднісши молот і селянський серп,
Ми переможним світлом слави
Свій п'ятипалий оточили герб.

Переклав А. Шмигельський.

ДО 130-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ВЕЛИКОГО ХУДОЖНИКА СЛОВА
М. В. ГОГОЛЯ

М. В. ГОГОЛЬ
(З гравюри з літографії А. Венеціанова).

Марія Хмарка

ГОГОЛЬ

(ОКТАВИ)

Так. Він прийшов правдивим ревізором
В безладний край сваволі та рабів.
Усе вхопив уважно - пильним зором,—
Сучасників він сміхом заплямив,
І до царя з глумливим злим докором,
Як виклик кинув дотеп гострих слів;—
І кожний твір боротись з краєм кличе,
Де цар Микола — перший городничий.

Де мертвих душ і сонних душ багато,
Де над життям, немов навис туман,
В злидених селах вбога кожна хата,
А в кожнім серці біль прадавніх ран.
В усе проникла думка його крилата,
Гнів закипав, як в бурю океан.
І хто не чув серед страждань і лиха
Докором й жовцю сповненого сміху.

Жарків, 1938 р.

Олексій Парадиський

ЩОДЕННИК Т. Г. ШЕВЧЕНКА

I

Серед рукописних багатств інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка зберігається і рукопис Шевченкового щоденника. Власне, сам автор рукопису не дав йому якоїсь повної назви. В тексті щоденника найчастіше зустрічаємо назву «журнал», але поруч з цим Шевченко вживає і таких термінів, як «мої записки», «памятная книга» тощо.

Рукопис складається з дев'ятох зошитів та має 102 нумерованих аркуші (форматом — $1\frac{1}{2}$ аркуша сірого звичайного паперу для письма). Зошити опрацьовано в жовтуватий сап'ян і на лицевій половині оправи вибито золотом слова: «Дневник Шевченка с 12 июня 1857 г. до 13 июля 1858 года». Крім того, внизу позначено дату, коли щоденник подаровано М. М. Лазаревському: «12 июля 1858 года», а на спинці обкладинки вибито ініціали М. Лазаревського: «М. Л.».

Рукопис майже не пошкоджено, за винятком трьох аркушів, де під час опрацьовування рукопису зрізано внизу частину паперу із словами. Ці слова, звичайно, поновлюються з найдавнішого друкованого тексту щоденника (1861 — 1862 р. в журналі «Основа»).

Написано щоденник акуратно, майже без виправлень, досить чітко, розбірливо, характерним для Тараса Григоровича почерком, який одразу впізнаєш і відрізняєш в усіх рукописах поета. З особливостями Шевченкового автографу можна познайомитися в ювілейному виданні 1939 року.

Така є в кількох словах зовнішня сторона щоденника Т. Г. Шевченка.

II

З якимось особливим хвилюванням беремо ми в руки цю, дорогу нам, радянським людям, «пам'ятную книгу» народного поета-революціонера й гуманіста давно минулої епохи. Адже в цій книзі, як у дзеркалі, відбито прекрасну душу великого поета, сконденсовано його найкращі чуття, найінтимніші переживання, найглибші думки й прагнення; тут таїться багатий і своєрідний внутрішній світ геніального художника. З перших же сторінок книги, з перших її рядків ми відчуваємо дійовість впливу її багатого, глибокого й різноманітного змісту.

Перед нашими очима постає образ людини, що своє життя віддала бо-

ротьбі за щастя пригнобленого народу. Шевченко належав до тих найпередовіших інтелігентів старої України й Росії 40 — 50 рр., що в соціальних стосунках завжди виявляли себе кристально чесними людьми, були завжди щирими, одвертими й правдивими, не знали на своєму шляху громадянина жодної фальші й лицемірства, ніколи не мали «зерна неправди за собою».

Таким ми бачимо великого народного поета в усім його передчасно знищеному самодержавством житті. Таким він виступає перед нами в своїх літературних творах. Таким він є як художник-живописець. Таким постає Шевченко в своїм листуванні. І таким він залишається в своєму щоденнику.

Щоденник почав писати Шевченко ще в Новопетровській фортеці, тоді, коли уже мав перші звістки про своє визволення. Поет готується покинути «вертеп мерзостей» — казарми. Він мріє про вільну працю художника. Перед його очима постає Петербург, де він побачить милих його серцю друзів, свою прекрасну академію, Ермітаж, почує «чарівницю» оперу...

«О, как сладко, как невыразимо сладко веровать в это прекрасное будущее!» — завершує мрії про швидке визволення поет.

За його плечима десять жажливих літ диких знущань, найтяжчого фізичного й морального пригнічення, душевних мук і болів.

«Десять літ!.. Вимовити страшно, ... а витерпіть?» — писав 22 квітня 1857 року Шевченко одному із своїх друзів.

Та незламний поет-революціонер витримав страшну неволю. Він залишився тим самим, яким був і до заслання — впевненим оптимістом, палким другом гнобленого трудового народу, непохитим борцем за його визволення, непримиреним ворогом усіх ворогів народних.

В щоденнику Шевченко писав: «Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо».

Свідомість своєї людської гідності, одвертість і щирість в стосунках з людьми — ці риси свого характеру Шевченко зберігає незмінними в солдатській неволі, в умовах, коли людина, за словами Шевченка, мусила поховати в собі будьяке людське чуття і стати бездушним автоматом та мовчки коритися «грабителям» і «кровопийцям».

За найменший непослух п'яним і розбещеним «отцам-командирам» солдат підлягав нечуваним своєю жорстокістю карам. «Зелена алея», катування шпіцрутенами до смерті постійно підстерігали солдата-раба. Поет-революціонер не боявся цього. Шевченко з незахованою огидою виривається з рук п'яного офіцера, хоч і знає, що за порушення військової «субординації» йому загрожує неблаганний військовий суд і тяжке покарання.

В щоденнику є багато фактів такого смілого, відвертого, чесного ставлення Шевченка до всіх ганебних явищ в тодішньому суспільному житті. Спостерігаючи, що «либерал», «помещик Тверской губернии» Возніцин вороже настроєний до справи визволення селян з кріпацтва, Шевченко пориває розмову і залишає товариство цього «філантропа».

Газета військового міністерства «Русский Инвалид», згадуючи через 40 років після смерті Шевченка часи його солдатської служби, намагалася довести, ніби солдат Шевченко не був близький до солдатської маси, тримався осторонь неї. Звичайно, це твердження повнотою невірне, цілком вигадане. Шевченко, що вийшов з самих низів народних, ніколи з народною масою не поривав, завжди був зв'язаний з трудовим народом якнайтісніше. На заслання цей природний зв'язок народного поета з селянами, одягненими в солдатські шинелі, виявився особливо переконливо. Щоденник зберіг ряд яскравих фактів взаємовідносин Шевченка й солдатів.

З якою, наприклад, полум'яною любов'ю і сердечним співчуттям розповідає Шевченко про Скобелева, «беглого крепостного крестьянина», відданого в солдати й нелюдськи жорстоко замордованого за те, що насмілювався обронити свою людську гідність і честь від грабіжника - офіцера:

«Бедный, несчастный Скобелев, — схвильовано записує Шевченко. — Ты честно, благородно возвратил пощечину благородному вору, грабителю, и за это честное дело прошел ты сквозь строй и понес тяжелые кандалы на берега пустынного Иртыша и Оми».

З неменшою любов'ю згадує Шевченко в щоденнику і про іншого свого друга, солдата - селянина Андрія Обеременка, якого Шевченко полюбив за благородний характер і за те, що він «в продолжении 20 - летней солдатской пошлой, гнусной жизни, не опощил и не унизил своего национального и человеческого достоинства».

Найближчими людьми до Шевченка під час його заслання були солдати, адже як у поета - революціонера, так і у солдатів було «относя все, чем только жизнь красна — семейство, родина, свобода».

2 серпня 1857 року Шевченко вирвався нарешті з солдатської неволі. В оточенні культурних, інтелігентних людей він повертається до Петербургу. Але жодної хвилини не забуває поет, що він плоть від плоті закріпаченого селянства, син трудового, гнобленого поміщиками і царизмом народу.

З душевним болем вислухує Шевченко повість Якова Лазаревського «о грустном Екатеринославском восстании 1856 года». З гнівом і обуренням записує він у щоденнику епізод з селянами, пограбованими поміщиком Демидовим («мерзавцем») і по - звичаю покараними губернатором.

Як «відраду подію» занотовує Тарас Григорович випадок, коли кріпаки поміщика Дадьянова, «чтобы покончить барщину за один раз», запалили з усіх кінців панський хліб.

Шевченко радить селянам пана Демідова не чекати правди й управи на свого грабіжника від панської влади, а самим розправитися з ним — повісити його.

До стогону замученого кріпаччиною селянства завжди чуйно, просто хворобливо прислухався революціонер - демократ Шевченко; муки народні були його власними найжорстокішими стражданнями. Слухаючи гру на скрипці Олексія Панова, що вийшов з кріпаків, Шевченко схвильовано відгукується такими вражаючими сердечним болем словами:

«Благодарю тебя, мой случайный, мой благородный! Из твоей бедной скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный, мрачный, глубокий стон миллионов крепостных душ».

З усіх Шевченкових записів у щоденнику ми бачимо, що солдатчина не могла загасити революційного духу поета, як про це твердили буржуазно - націоналістичні «шевченкознавці». Десять довгих років ув'язнення в «безграничной тюрьме» не знищили «младенчески светлых верований» поета - революціонера. Навпаки. Ще яснішим вогнем революційного гніву, ще могутнішим полум'ям безмежної ненависті до народних ворогів запалав революційний дух народного поета. До останніх хвилин свого життя не зрадив Шевченко священному чуттю класової ненависті. Як дорогоцінний хрусталиний келих тримав його поет - революціонер. І це благородне чуття у всій його чистоті і свіжості зберіг щоденник Т. Г. Шевченка. Сторінки щоденника — це ніби міст, що ним перейшов Шевченко шлях із десятирічної каторги - казарми в останній етап свого життя, літературно - мистецької діяльності й громадсько - політичної боротьби, етап, позначений незламною дружбою і солідарністю з великим Чернишевським і усіма російськими революціонерами - демократами. І ми бачимо, як неухильно прямо, незламно рішуче йшов Шевченко назустріч своїм великим російським братам - однодумцям.

Щоденник заповнено образами російських революціонерів, найперевішних людей епохи, любовно показаними Шевченком. Перед ними він схиляється з найглибшою повагою.

З почуттям справжнього благоговіння знайомиться Шевченко з старим декабристом Іваном Олександровичем Анненковим. Його він шанує словами — характеристикою — «один из наших первозванных апостолов». До самих глибин прекрасного гуманного серця Тараса Григоровича доходять образи «первых наших апостолов мучеников» — декабристів, замордованих на шибениці «коронованным палачем» Миколою І. На одну із сторінок свого щоденника переносить Шевченко портрет «изгнанника - апостола Искандера» — Герцена, шануючи ім'я «святого человека». Поет - революціонер побожно цілує Герценів «Колокол».

Вже в цей час Шевченко читає знамениту Герценову брошуру «Крепостная собственность», названу ним: «сердечным, душевным, человеческим словом», а незабаром грізно зазвучить голос трибуна селянської революції, закликаючи народ,—

«... миром,
Громадою обух станут,
Та добре выгострять сокиру —
Та й заходиться вже будить»,—

будити закріпачену народну волю. («Я не нездужаю, нівроку», 1858).

Голос Шевченка перекликається з голосом автора «Крещеной собственности», який писав: «Пусть они знают, что если ни правительство, ни помещики ничего не сделают, сделает топор», і тільки ним «разрубится запутанный узел помещичьей власти».

І мужні, чесні голоси Шевченка й Герцена зливаються з голосами Чернишевського, Добролюбова, Некрасова — великих російських революціонерів - демократів, що так само закликали селянство до сокири, до нещадної розправи з народними гнобителями. З нечуваною до того часу могутньою, пафос-

ною силою заgrimіли революційні голоси великих демократів, підіймаючи селянство проти царя, панів, церкви.

«Только топор может нас избавить, и ничто, кроме топора, не может... Вы,—звертається Чернишевський до Герцена,—все сделали, что могли, чтобы содействовать мирному решению дела; перемените же тон, и пусть ваш «Колокол» благовестит не к молебну, а звонит набат. К топору зовите Русь»...

Разом з Шевченком Добролюбов бачив, як:

Без малодушия, боязни
Уж раб на барина восстал
И, не страшась позорной казни,
Топор на деспота поднял.

(«Дума при гробе Оленина»).

Червоною ниткою прорізують текст щоденника пристрасні поривання Шевченка до волі, сподівання на близьку селянську революцію, мрії про щасливе життя народних мас, визволених переможною революцією.

І як в своїй поезії, так і в щоденнику, Шевченко з любов'ю думає про героїв народних рухів, про «славних лицарів» Степана Разіна й Устима Кармалюка, про «геніального бунтовщика» Богдана Хмельницького, про Булавина і Швачку...

Образи волі, картини народних повстань, революційні ідеї — звідки б вони не доходили до поета-революціонера — завжди захоплюють його і збуджують в ньому гарячі сподівання на близьку революцію і волю в «тюрмі на родів», у царській Росії. Фейлетон «Русского Инвалида» про повстання в Китаї проти мандаринів, проти цього «жирного, убойного скота», спричиняється у автора щоденника до революційної думки: «Скоро ли во всеуслышание можно будет сказать про русских бояр то же самое?»

Створений великим французьким поетом Огюстом Барб'є образ

«Свободы - женщины с широким гордым шагом,
Со взором огненным,
Под гордо вьющимся по ветру красным флагом,
Под дымом боевым»,—

цей прекрасний образ глибоко врізується в революційну свідомість Шевченка, і згодом поет, зустрівши одну жінку, в якій «так много сохранилось простого, независимого человеческого чувства», робить властивий йому категоричний висновок:

«О, если бы побольше подобных женщин - матерей,—лакейско - боярское сословие у нас бы скоро перевелось».

Революціонер з кристально-чистим сумлінням, завжди принциповий, відверто чесний і глибоко гуманний — таким постає із сторінок щоденника Т. Г. Шевченко. Шануючи прогресивних і революційних діячів, що не шкодували свого життя для народного щастя і волі, Шевченко не тільки ненавидів і ставився з презирством до царів і царських «бездушних сатрапов», «помещиков - собачников» і «пьяных, косматых жрецов» — повів, але запалювався благородним гнівом і тоді, коли шановані ним передові люди робили негідні їхні несумісні з революційною честю й мораллю вчинки. (Див., наприклад, запис від 4 листопада 1857 року).

Ми знаємо, що художня творчість Т. Г. Шевченка — його поезія, повісті, драматичні твори, його численні малюнки — наповнені образами жінки з трудового народу, матері й дівчини, зневажених панами, замучених непосильною працею на поміщицьких полях. Але так само й щоденник Шевченка неодноразово показує нам образ жінки, що гине в умовах експлуататорської системи, в умовах гноблення народу царизмом, поміщиками, церквою.

Шевченко розповідає про молоду дівчину, «прекрасную, как ангел», що її знечестив і покинув розбещений гвардієць і що потрапила в лабеті звідні й поліції та загинула.

З глибоким сумом пише Шевченко про загублену дівчину, проститутку, типовий продукт експлуататорського дворянського й буржуазного суспільства: «Жалкое, безвозвратно потерянное, а прекрасное создание. Ужасная драма!»

Шевченка обурює система виховання дівчат у дворянських пансіонах та інститутах, де «все чисто, гладко, как в любом манеже» і над усім панує лише «грозное лубочное изображение самодержца». «Душогубцами» називає творців цієї освітньої системи поет-демократ.

Незабутнім образом кріпачки-матері (поезія «Сон») закінчує свій щоденник Т. Г. Шевченко.

Глибока любов до безправної жінки-трудівниці, щире співчуття її жахливій долі, гаряче бажання вибороти їй вільне й щасливе життя, — такі мотиви наповнюють і «Кобзар», і повісті, і щоденник.

Шевченко, поет і творець «памятной книги» — щоденника, з надзвичайною повнотою й завершеністю вкладається в рамки відомої характеристики передового письменника-класика, даної О. М. Горьким, бо Шевченко дійсно міцний «пристрасним пражением до разв'язання завдань буття, проповіддю людяності, піснями на честь свободи, глибоким інтересом до життя народу, цнотливим ставленням до жінки, настійними шуканнями всеосвітлюючої правди».

Щоденник Шевченка є також документ, що до останку розвіює відомі фальшиві теорії буржуазних літературознавців про малописьменність великого українського поета. Шевченко, як автор щоденника, вражає нас саме високою культурою, ґрунтовними знаннями і незвичайною ерудицією, а в розумінні ідейної глибини й самостійності, оригінальності поглядів на різноманітні питання науки, літератури, мистецтва, стоїть на рівні тодішньої передової теоретичної думки в Росії.

Перед нашими очима пересуваються на сторінках щоденника десятки й сотні імен великих визначних і другорядних представників літератури, театру, живопису, архітектури, скульптури, багатьох галузей науки — історії, етнографії, математики, біології...

Овідій Назон, Данте Аліґієрі, Гете, Беранже, Барб'є, Байрон, Державін, Жуковський, Рилєєв, Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Крилов, С. Аксаков, Лев Толстой, Кольцов, Островський, Салтиков-Шедрін, Некрасов, В. Курочкін, Іван Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок — це далеко не

повний реєстр імен письменників світової, російської й української літератури, з якими нас знайомить щоденник Шевченка.

Фідій, Мурільо, Рембрандт, Тенерані, Теньєр, Цампієрі, Вазарі Верне, Кваренгі, Гверчіно, Гвідо Рені, Гогарт, Гольбейн, Дюрер, Брюллов, Іванов, Федотов — ось лише частина імен великих і визначних художників, скульпторів, архітекторів, що їм приділяє увагу високоосвічений автор щоденника.

А історія музики в іменах її геніальних композиторів і в їх світовій славі творах! Щоденник і тут вражає нас різносторонньою й глибокою обізнаністю Шевченка з класичною оперою, з великими композиторами світу. Гайдн, Бетховен, Моцарт, Мейєрбер, Россіні, Шопен, Глінка, Даргомижський, Верстовський... Ці і ряд інших славетних імен заповнюють сторінки «журналу».

А далі перед нами прізвища знаменитих артистів російської й української сцени: Щепкін, Соленик, Каратигин, Яковлев, Пров Садовський, Самарін, Шумський, Петров, Гулак - Артемовський, Самойлови і т. д., і т. д.

Довгими лавами проходять перед читачем щоденника також імена великих і видатних діячів науки: Енциклопедисти, Фультон і Уатт, Гумбольдт, Бер, Остроградський, Соловйов, Даль, Афанасьєв, Галахов, Погодін, Костомаров, Максимович, Бодянський....

Нарешті, як ми вже бачили, видатні політичні й громадські діячі викликають особливу увагу й шанобу поета - демократа Шевченка.

Доля декабристів, життя й творчість Герцена, Лаврова, діяльність героїв народних рухів в минулому, — славних патріотів російського й українського народів — Мініна, Пожарського, Богдана Хмельницького — все це посідає почесне місце в книзі.

Називаючи імена діячів світової культури, Шевченко накреслює й принагідні, часом стислі, в одно-два слова, а часом і розгорнені, але здебільша глибокі, майже завжди вірні характеристики їх. Читаючи щоденник, варт прислухатися до цих Шевченкових думок і оцінок; вони часом можуть збагатити і нас; деякі з них зовсім не загубили значення для нас, людей вже іншої епохи і культури.

Вражають, наприклад, культурою й оригінальністю трактування Шевченкові характеристики «Естетики» К. Лібелята, також почасти «Записок о Южной Руси» П. Куліша, картини Іванова «Явление Христа народу» та ряд інших Шевченкових оцінок, щедро розсипаних по сторінках щоденника.

Прислухаючись до цих принагідно висловлених критичних думок і зауважень Т. Г. Шевченка, ми переконуємося в тому, що в особі автора щоденника перед нами людина надзвичайно тонкої інтелектуальної організації, надто чутлива до сприймання різноманітних явищ мистецтва і науки. Правдиво сказав сам про себе Шевченко: «Барабан и горн очерствили мой слух, но не очерствили сердца, воспринимающего прекрасное».

Шевченко - критик, оцінювач різних сторін життя, соціальної дійсності, культури, — ніколи не йде тільки самим уторованим шляхом, ніколи сліпо не довіряє сучасним йому книжним авторитетам, а завжди висловлює свій власний погляд, продуманий і обгрунтований. І тут особливо важить нам підкреслити матеріалістичну основу поглядів Т. Шевченка на громадське життя, науку і мистецтво. Шевченко критикує буржуазних філософів (Лібелята), поетів - романтиків (наприклад, Жуковського), художників (особливо Мюнхен-

ської школи), коли бачить в них представників німецького ідеалізму — «немецкого, тощего, длинного идеала».

Німецький ідеалізм і метафізику раціоналістично й матеріалістично настроєний Шевченко не сприймав. З невимовним сарказмом висміює в щоденнику Шевченко творців «длинных, безжизненных мадонн, окруженных готическими тощими херувимами, и прочих настоящих мучеников и мучеников живого улыбающегося искусства», протиставляючи «немецких идеалистов-живописцев» художникам реалістичної «живописи девятнадцатого века».

Критикуючи ідеалістичну систему Лібелята, Шевченко однак дає позитивну оцінку «Естетиці» Лібелята там, де автор «доказывает, что воля и сила духа не может проявиться без материи». Для Шевченка світ — матеріальний; ним керують природні закони, а не якась божя сваволя.

Зрозумілим стає звідси, чому раціоналіст матеріалістичного напрямку Тарас Шевченко у щоденнику гостро виступає проти релігії, православ'я, лицемір'я п'яних і патлатих жерців, чому він глузує з гидких ідолів суздальських та з сумом і гнівом констатує існування в поміщицькій «православній» державі «миллионов... бессмысленных, извращенных идолопоклонниц».

Зрозумілими також для нас стають і дивні своєю філософською проникливістю думки Шевченка про роль техніки, з такою вражаючою силою висловлені ним в знаменитому пафосному звертанні до великих винахідників — Фультона й Уатта:

«Великий Фультон! И великий Уатт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя, в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно».

Геніальний поет, озброєний кращими надбаннями передової науки його епохи, напружено вдивлявся крізь імлу десятків років, прозирає у прийдешні часи. В ясній і глибокій уяві Шевченка розвиток техніки неодмінно поєднувався з розвитком суспільства, з соціальним прогресом, і поет бачив і про рокував соціальну революцію, що до кореня знесе загнилий феодально-поміщицький лад.

Привертають нашу увагу слова Шевченка про енциклопедистів. З цих слів видно, що Шевченко усвідомлював велику історичну роль французьких просвітителів XVIII сторіччя, які пропагували ідеї боротьби проти абсолютизму, феодальної системи, церкви. Шевченко був сповнений чуття історичного оптимізму, а тому ідеї французьких матеріалістів XVIII сторіччя він сприймав як органічно йому близькі.

Матеріаліст, революціонер, людина високої інтелектуальної культури, Шевченко, як автор щоденника, виявляє себе й великим народним патріотом своєї епохи.

VII

Українські буржуазні націоналісти в особі П. О. Куліша й інших, з ненавистю заперечуючи за революційною поезією Шевченка її величезне історичне значення, особливо люто плямували народного поета України за його твори, писані російською мовою. Адже ці твори наочно спростовували на-

ціоналістичні наклепи на Шевченка, ніби останній є ворог російського народу, вузький український націоналіст, «патріот» в розумінні — шовініст.

Але подібні намагання спотворити правдивий образ великого поета - революціонера були нікчемні й розвінчувались всією спадщиною, що залишив Шевченко, як і всім його життям і діяльністю.

Щоденник є одним з найпереконливіших щодо цього документів Шевченкової спадщини. Зі сторінок його Шевченко на весь зріст випростовується перед нами, як великий і справжній патріот. Сторінки «пам'ятної книги» Шевченка зберегли дух найгострішої ненависті поета до всіх ворогів його народу — «вітчизняних» і іноземних. Ми бачимо також ту полум'яну любов, якою огортав поет-революціонер свій уярмлений царизмом та панамі народ і свою стоптану гнобителями прекрасну батьківщину.

Яку силу справді синівської любові й відданості, скільки найтепліших почувань вклав Шевченко хоча б в такі рядки щоденника, присвячені спогадам про далекий, але вічно милий засланцеві рідний край:

«Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов. Там бедный, неулыбающийся мужик окутал себя великолепною вечно улыбающеюся природою и поет свою унылую задушевную песню, в надежде на лучшее существование. О, моя бедная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоим живительным, сладким воздухом».

Шевченко називає «странной» свою «привязанность к безмолвным, ничего неговорящим курганам». Проте можна розгадати чуття, які володіли великим поетом, коли він «весь день и вечер» співав:

У степу могила
З вітром говорила:

Повій вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла.

Це — чуття революціонера - патріота, який, боліючи жахливою долею свого народу й батьківщини, що їх топтали, з них знущались польські, українські й російські поміщики, звертався всім своїм серцем до минулої історії України, пригадуючи славетні епізоди народних повстань проти гнобителів. Старі могили в очах поета - патріота були ніби свідком історичної боротьби українського народу за волю. Тут щоденник Шевченка перекликається з Шевченковими героїчними поемами, в яких височать «могили, де лягло спочити козацьке біле тіло», і ці могили «про волю говорять».

Палко люблячи свою батьківщину й свій народ, Шевченко завжди й неодмінно пов'язував цей свій патріотизм з глибокими чуттями солідарності з іншими народами, а в першу чергу — з братнім великим російським народом. І це становить найістотнішу рису патріотизму Шевченка, всього життя великого поета, його боротьби й творчості.

Великий народний поет України бачив, розумів і глибоко усвідомлював спільність інтересів українського й найріднішого українському російського народу, зв'язаних загальним історичним минулим, найближчих і мовсю, і культурою, і всім побутовим укладом. Хіба ж не найпрозоріше, не найпереконливіше свідчить про цю братню любов Шевченка до російського народу і його кращих синів знамените звертання українського поета - патріота — до Салтикова - Шедрина й Гоголя:

«Други мои! Искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь. За этого поруганного, бессловесного смерда!»

Народний поет бачить, що однаково пропадають в кріпацькій неволі і українські і російські селяни. І він знає, що в боротьбі за визволення з кріпацтва трудових народних мас спільну участь візьмуть всі передові люди, незалежно від своєї національності.

Великий поет - патріот України, скеровуючи свої симпатії до Росії, серед передових і демократичних елементів тодішнього російського суспільства шукав і знаходив своїх «єдиних друзів».

Отже ми розуміємо, чому в щоденнику, пишучи про російських письменників, учених і політичних діячів, Шевченко додає до їх характеристики слово, повне братніх почуттів і дружби, — «наші». Декабрист Анненков — «один из первозванных наших апостолов», «имена Гоголя, Соловьева, Аксакова — имена хорошо известные в нашей литературе», «наш бессмертный Гоголь», «наш великий Лермонтов» і т. д.

З любов'ю переписує Шевченко «превосходнейшее стихотворение» Лаврова, напоєне чуттями патріота - громадянина, що «призывал на брань за правду и Россию» і гаряче таврував ганьбою «отечества сынов», які схилилися перед графами Клейнміхелями і іншими миколаївськими продажними вельможами.

Побувавши на виставі «отечественной героини - трагической оперы» М. Глінки «Иван Сусанин», Шевченко записує в щоденнику такі знаменні слова: «Гениальное произведение! Бессмертный М. И. Глинка!»

Саме народним патріотизмом Шевченка ми можемо пояснити і чуття обурення автора щоденника з вистави квасно - патріотичної антинародної п'єси Потехіна «Суд людской — не божий».

Разом з великими російськими патріотами Шевченко ненавидить всіх іноземних ворогів російського і українського народу — польських панів, німецьких дворян — нащадків пруських рицарів - псів; «паршивые бароны Зальцы», «статские советники гер - Ренненкампы» з їх «пошлой, придворной, лакейско - немецкой физиономией» викликають гнів і огиду автора щоденника.

Щоденник з надзвичайною повнотою й прозорістю відбиває интернаціональні симпатії й прагнення Шевченка, органічно поєднані з його патріотичними настроями. Ми вже бачили, з яким інтересом записує Шевченко прочитану ним в газеті звістку про китайських інсургентів і як він пов'язує суспільний рух в Китаї з народною боротьбою в царській Росії. А гнівні твори народних поетів Франції Огюста Барб'є і П'єра - Жана Беранже посідають гідне місце в щоденнику, дбайливо переписані рукою Шевченка. Адже в авторах «Собачьего пира» і «Навуходносора» Шевченко побачив своїх спільників в боротьбі проти самодержавства.

VIII

Велике значення має Шевченків щоденник і тим, що часто - густо дає можливість зрозуміти особливості художньо - поетичної діяльності Шевченка, якоюсь мірою вводячи нас в творчу лабораторію великого поета й художника. Перед нашими очима постають теми, сюжети, образи майбутніх творів Шевченка, розгортаються його думки, розкриваються творчі задуми та шляхи й джерела реалізації їх. Гідні здивування погляди Шевченка на мистецтво,

що не може бути звичайним фотографуванням дійсності, а мусить давати типові образи життя:

«Я не говорю о дагерротипном подражании природе: тогда не было бы искусства, не было бы творчества, не было бы истинных художников»... (12. VII-57).

Незрівняної цінності для історика літератури й письменника є своєрідна сповідь Шевченка про його поетичне покликання. Під датою 1 - VII 1857 року, Шевченко записує:

«Самому теперь не верится, а действительно так было. Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крыльях перелетел в волшебные залы академии художеств... И что же я делал? Чем занимался я в этом святылище? Странно подумать! Я занимался тогда сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу. Перед его (К. П. Брюллова) дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца - Кобзаря и своих кровавых Гайдамаков. В тени его изящной и роскошной мастерской, как в знойной дикой степи Надднепровской, передо мной... красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина, во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался и не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести. Призвание и ничего больше».

Такі перлини думок - визнань великого поета про характер і стимули його художньої творчості, про, сказати б, психологію геніальної творчості Шевченка то тут, то там розкидані по сторінках щоденника. 9 лютого 1858 року Тарас Григорович пише, наприклад, як він «почувствовал стремление к стихословию, попробовал и без малейшего усилия написал» свої прекрасні поезії «Доля», «Муза» й «Слава», які тут-таки, в щоденнику й уміщені. 8 грудня 1857 року Шевченко розповідає, що велику поему «Неофіти» він написав за чотири дні.

В одному місці свого щоденника Шевченко висловлює цікаві міркування про необхідність створити в поезії і в живопису сатиру, при чому ця сатира мусить бути «верною», «меткою», «умною», «благородною», — драматичним сарказмом називає цей жанр Шевченко. І далі автор щоденника береться реалізувати це, висловлене ним теоретичне твердження.

В різних місцях книги ми зустрічаємось з думками, проектами і творчими міркуваннями Шевченка, що передбачав написати своєрідну сатиричну поему «Сатрап и Дервиш» російською мовою. Так 19 липня 1857 року Шевченко розповідає про свій сон, в якому фігурували Київський генерал-губернатор «безрукий» Бібіков, всемогутній правитель його канцелярії М. Пісарев і жінка останнього — Софія Гавриловна, — всі в турецьких східних одягах. В зв'язку з цим сном Шевченко пригадує долю «ренегата» і хабарника Пісарєва, що згодом став губернатором в Вологді і де якийсь чиновник публічно збезчестив його.

«В ожидании утра, — пише далі Шевченко, — я на этом полновесном фундаменте построил каркас поэмы, в роде «Анжели» Пушкина, перенеся место действия на восток и назвал ее «Сатрап и Дервиш». При лучших обстоятельствах я непременно исполню этот удачно проектированный план».

Продовжуючи розвивати свій задум, Шевченко пригадує, що в нього є ще «в запасе один план, основанный на происшествии в Оренбургской сатрапии. Не присоединит ли его, как яркий эпизод к «Сатрапу и Дервишу»?

Що це за сюжет, Шевченко нам не розкриває. Але на сторінках щоденника записані різні факти (та дана оцінка їх Шевченком) з побуту «патентованих мерзавцев» — офіцерів і чиновників Оренбурзького окремого корпусу, підлеглого «бездушному сатрапу» гр. Перовському. Найяскравішим епізодом в цій «Оренбурзькій сатрапії» є згадана уже нами ганебна подія — нелюдської розправи з солдатом Скобелевим, який не боявся вдарити п'яного розбійника — офіцера. Цілий ряд рис, які окреслюють подію з солдатом Скобелевим, дають нам право припустити, що Шевченко міг мати на увазі даний епізод, як основу для його літературного плану.

На якийсь час Шевченко відкладає реалізацію цього задуму. Лише 8 грудня він знову повертається до теми «Сатрап и Дервиш». А 13 грудня Шевченко задумується над питанням жанру свого нового твору. Він каже: «Мне хочется написать «Сатрапа» в форме эпоса», при чому додає, що в разі пощастить «закончить с успехом, то посвящу... честным, щедрым и благородным землякам моим»...

Текст цієї поеми — епопеї до нас не дійшов, як не дійшов текст і другого, згаданого в щоденнику, твору «Лунатик». Можливо, Шевченко так і не встиг цілком реалізувати свій задум. Можна також, спираючись на певні, досить вірогідні дані й припущення, думати, що незакінчена поезія «Юродивий», яку написав Шевченко в Нижньому Новгороді 1857 року, становить фрагмент задуманої епопеї «Сатрап и Дервиш».

Для нас тут особливо важить відзначити оті контури, віхи творчої роботи Шевченка, що показують зародження теми, плану — сюжету, образів майбутнього твору, розкривають міркування автора про жанрові особливості й мову, знайомлять з процесом збирання життєвих матеріалів, пов'язання їх між собою, а надто ідейна спрямованість змісту й метод організації обраного та нарисеного фактами сюжету. Записи в щоденнику дають нам змогу обізнатися з творчою роботою великого поета, певною мірою зрозуміти її специфічні особливості.

Ми можемо дізнатися про те, скільки життєвих епізодів, таких типових для кріпосницької Росії, записаних Шевченком в щоденнику, правили письменникові за сюжетний матеріал і для його повістей (порівняти, хоча б, образ Іполітушки з повісті «Несчастный» з характеристикою «двадцатилетнего изверга» Порцієнка, даною в щоденнику від 25 - VI 1857 року).

В щоденнику записані народні пісні, що їх любив Шевченко. Ці записи теж можуть нас привести до джерел деяких Шевченкових поезій. Цікаво, наприклад, зіставити поезію «Швачка» (1848) із згаданою в щоденнику піснею про Швачку (11 - VII 1857) і т. д.

IX

Шевченків щоденник, коли говорити про жанр цього твору, належить до так званої мемуарно-публіцистичної літератури. Але автор щоденника — геніальний поет, і це не могло не відбитися на жанрових особливостях «журналу». В багатьох його місцях мемуарист непомітно перетворюється в яскравого художника, і окремі сторінки його записок світять багатством містецьких фарб, вражають читача художньо-реалістичними картинами, епізодами, ще навіть де-не-де стають самостійними художніми оповіданнями-новелами.

Перегортаючи сторінки Шевченкових щоденних записок, ми ніби прохо-

димо крізь зали картинної галереї, багатої на реалістичні портрети, жанрові сцени, яскраві пейзажі.

В щоденнику ми зустрічаємо, наприклад, прекрасний ліризований пейзаж, що так нагадує дивні пейзажі Шевченка - поета й чудові малюнки природи Шевченка - живописця.

«Вечер был тихий, светлый. На горизонте чернела длинная полоса моря, а на берегу его горели в красноватом свете скалы, и на одной из скал белела белые стены второй батареи и всего укрепления. Я любовался своей семилетнею тюрьмою».

Цей пейзаж полонить нас розлитими по ньому особливим складним настроєм і водночас дивує переливами фарб, майже рембрантовською грою світотіней.

Великий художник скрізь проявляє себе в своїх записках. Майстерно, у формі драматизованої новели розповівши один з епізодів, характерних для «гнездилища мерзостей», Шевченко спинається перед думкою створити водевіль і вже готує для нього назву — «Свадебный подарок или недошитая кофта».

Невірно було б називати щоденник Шевченка жанром художньої літератури. Але своєрідність цього твору, насиченого яскравими художніми елементами, приваблюючого тонкими художніми образами і ліричними мотивами, не можна не відзначити. Ці риси надають щоденникові особливого колориту, вирізняють його споміж звичайної мемуарної літератури, побільшують його літературну цінність. В цілому щоденник — це виключної ваги історико - біографічний документ, що дає нам змогу уявити собі українського народного поета як живу, з рисами індивідуальної вдачі людини, і — в той же час — людину певної епохи й соціального середовища, великого революціонера 50-х рр. XIX сторіччя, справжнього гуманіста, високоосвіченого, вражаючого нас багатою і передовою культурою, носія прогресивних і революційних ідей і широкого друга революційно - демократичної Росії.

Мало ми знаємо подібного характеру книг, де б автори їх з такою живою, яскравою правдою, з такою найбільшою психологічною виразністю й глибиною вирізбили свій образ, як це в своєму щоденнику зробив один з найширших поетів - громадян світу Тарас Григорович Шевченко.

X

Революційна сила і народна правда щоденника жажали українських буржуазних критиків і істориків літератури. Вперше щоденник друкувався в журналі «Основа» (1861 — 1862 рр.), яким фактично керував П. Куліш, і це була перша фальсифікація великої книги. З того часу не один раз спотворювали ідейне обличчя Шевченкового щоденника вороги українського народу, буржуазні націоналісти.

Радянський уряд і велика партія Леніна - Сталіна відкрили народам Радянської країни всі культурні багатства, створені кращими людьми в минулій епохи жорстокого гноблення трудових мас.

Серед цих багатств культурної спадщини щоденникові Т. Г. Шевченка належить законне історичне місце. Народи Радянського Союзу, що святкують 125-річний ювілей свого любимого поета, повинні читати щоденник Шевченка очищенням від ворожого нам намулу націоналістичної фальсифікації, — читати таким, яким його мріяв дати визволеним народам великий поет - революціонер України.

МИХАИЛО СТАРИЦЬКИЙ

(1840 — 1904)

27 квітня — тридцять п'ять років з дня смерті відомого основоположника українського театру, поета-лірика і перекладача Михайла Петровича Старицького.

Старицький син старосвітських поміщиків с. Кліщинці Золотоношського повіту. Після закінчення Полтавської гімназії учився в Харківському, а потім у Київському університетах, де зійшовся і міцно, на все життя, здружився з майбутнім композитором Миколою Лисенком. Ще в студентські роки, на літні перерви виїжджали обидва друзі на село, «маючи на меті пропагувати свої думки, зблизитись з народом,— збираючи разом з тим і етнографічні матеріали»¹. Повертаючись з літньої перерви, Старицький разом з Лисенком заходжувались коло організації, модних на той час, «живих картинок» з концертом, в якому, щоб одурити поліцію, співали українських пісень французькою мовою, а також ставили в родинному середовищі спектаклі, для чого Старицький писав лібретто, а Лисенко музику. Так виникли перші опери «Гаркуша», що її Старицький переробив із п'єси Стороженка, потім «Простак» за Гоголем, «Наталка-Полтавка», «Різдвяна ніч».

Попрацювавши в студентських, а потім в родинних аматорських гуртках, Старицький набрався у них досвіду не тільки як творець перших лібретто для музики Лисенка, але і як талановитий режисер. Збагачений цим досвідом, Старицький згуртував довкола себе найкращі акторські сили і 1883 року став на чолі першої великої української трупи, куди увійшли М. Заньковецька, О. Саксаганський, М. Кропивницький, М. Садовський, Затиркевич і майбутній великий драматург Іван Тобілевич. Як справжній ентузіаст, Старицький не пошкодував для цієї справи свого родового маєтку і, продавши його, всю виручену від нього суму вклав в організацію цього славетного театрального первенця.

Перші вистави для широкого глядача мали виключний успіх. Слава про новий театр та його талановитих акторів рознеслась не тільки по Україні, але й далеко за її межами. Не перебільшивши, можна сказати, що вистави трупи Старицького були завжди великою подією і проходили з тріумфом, якому позаздрив би найкращий столичний театр.

Але для цілковитого успіху театру не вистачало п'єс. «Чорноморці», що їх Старицький переробив із п'єси Кухаренка («Чорноморський побит») та «Різдвяна ніч» були першим репертуаром нового театру. Старицький, маючи вже деякий досвід в роботі з Лисенком, береться за перо і пише спершу

¹ М. Старицький. К біографії М. Лисенка, „К. Ст.“ 1903, IX, 466 — 467.

водевіль «Як ковбаса та чарка», потім драму «Панське болото» і, зрештою, перекладає «Гамлет» Шекспіра.

В 1885 році, в Одесі, велика група Старицького розпалась на дві самостійні частини. На чолі новоутвореної трупи став відомий актор і драматург — Кропивницький. Старицький із своїм театром вирушає у велику подорож по Україні, а потім переїжджає на гастролі до Росії, де з величезним успіхом грає у Вільні, Мінську, Казані та інших містах. Але найбільшої слави трупа Старицького зазнає в столичному Петербурзі.

Подорожуючи з трупою по великих містах, Старицький успішно працює над поновленням репертуару і пише: «За двома зайцями», «Марусю Богуславку», «Ніч під різдво», а пізніше історичні п'єси «Оборона Буші», «Юрко Довбуш» та інші. В комедії «За двома зайцями», яку написано за мотивами п'єси Нечуя-Левицького «На кожум'яках», Старицький висміює побут міщанства, його нікчемну дрібязковість та низький культурний рівень. Основні персонажі п'єси — Голохвостий та Пронь — змальовані надзвичайно майстерно і соковитими фарбами.

Всіх п'єс, як оригінальних, так і з запозиченим сюжетом, Старицький написав біля тридцяти. В більшості — це мелодрами, надзвичайно колоритні, обарвлені в мальовничий фольклор.

Звичайно, Старицький не однаковими фарбами малює різні групи, мов би непорушного в своїй єдності, українського села. Для панської верстви, яку він знав найкраще, автор не шкодує чорних фарб. Всі свої симпатії і щирі любові Старицький завжди віддає бідним та знедоленим. Але даремно шукати в його драматичних творах глибоких соціальних мотивів. За сільських павуків, що висмоктували людську кров, скаже своє слово другий драматург — Кропивницький, а ще більше — великий творець реалістичного театру — Іван Тобілевич. Соціальні мотиви потрібні Старицькому як тло, на якому він розгортає драму людського серця. Отже, драма серця — основна тема майже всіх його так званих побутових п'єс, п'єс про сучасне йому село.

Що спричинилося до такої «декоративності» п'єс Старицького і до, мов би свідомого, уникання соціальних мотивів у його творчості? На нашу думку, велику роль тут відіграли причини тодішньої російської дійсності. Над землями російської імперії повисли тоді тяжкі крила чорної реакції. В 1863 році царський міністр Валуєв видав циркуляр про заборону друкувати книжки українською мовою, а в 1876 році вийшов додатковий наказ, в якому говорилося: «Воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам». В такий час, коли Україна не мала ні одної школи, ані одної газети, коли українське живе слово було заборонене і, здавалося, назавжди викреслене з сторінок життя, в такий час виступити з цим словом, та ще з театрального кону, було справою нелегкою.

З величезними труднощами, домігшись в 1882 році дозволу ставити українські п'єси, Старицький мусив платити за цей дозвіл значними поступками в своїй творчості. П'єси «Не судилось» та «Розбите серце», що в своєму змісті мають громадські мотиви, — зазнали великих поневірянь і не були дозволені цензурою. Для Старицького, як театального діяча, лишився інший шлях — піти по лінії меншого опору і дати глядачеві, хоч і поверховний змістом, але барвистий, сповнений прекрасних народних пісень і танців

спектакль, де основним мотивом було кохання, боротьба за серце. Таким чином з'явилися такі мелодрами, як «Ой, не ходи Грицю», «Ніч під Івана Купала» та «Циганка Аза», які при блискучій грі талановитих акторів і високій театральній культурі, довго не сходили з української сцени.

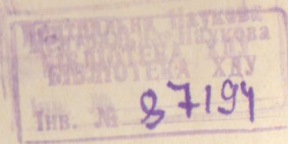
За винятком комедії «За двома зайцями», де мова стисла, виразна і характерна, мова інших п'єс Старицького мало характеризує дійових осіб. Хоч і в селянських п'єсах, але вона не завжди личить селянським персонажам і, як у всякій мелодрамі, легко переходить на підвищений тон.

Зовсім іншою виглядає мова в його ліричній поезії та в перекладах з інших мов. Старицький був великим новатором в творенні сучасної літературної мови. Ми зараз і не підозріємо скільки нових слів вніс поет Старицький у нашу, не тільки поетичну, але й побутову лексику. Такі слова, як — наруга, ушір'я, мрія, байдужість, темрява, невимовний, домисел, знадливий, забутній, учта і десятки інших слів створив, або увів Старицький до вжитку в українській мові.

Старицький, крім свого одиотомника лірики, має багато перекладів на українську мову з Некрасова, Лермонтова і Пушкіна, а також з Байрона, Гете і Гейне. Ні з чим не зрівняти його чудесний переклад сербських народних дум і пісень.

Літературна спадщина Старицького — і як драматурга, і як поета та перекладача — являє собою велику цінність і чекає ще на своїх дослідників.

Дм. Бедзик.

В. о. редактора П. Ходченко
Секретар редакції М. Гільов. Техкерівник С. Білокінь
Коректор І. Галактіонов

13178

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків, пров. Фрунзе, 6. Уповно-
важений Облліту К-24854. Зам. 183. Тираж 6.000. 7 $\frac{1}{2}$ друк.
арк. Облік.-авт. 11 арк. Пап. ф. 62 $\times$ 91—38 кг. 3 $\frac{3}{4}$ пап. арк.
В 1 друк. арк. 61.256 літ. Здано в роботу 5-III-39 р.
Підписано до друку 21-V-39 р.

